

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ І СПОРТУ УКРАЇНИ
КАФЕДРА ТУРИЗМУ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня бакалавра

за спеціальністю 242 Туризм

освітньою програмою «Туристично-екскурсійне обслуговування»

на тему: «**ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВОГО
ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ**»

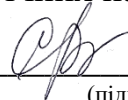
здобувача вищої освіти
першого (бакалаврського) рівня
Середюка Анатолія В`ячеславовича

Науковий керівник: Попович С. І.
кандидат історичних наук, доцент

Рецензент: Антоненко В. С.
доктор географічних наук, професор,
завідувач кафедри готельно-ресторанного
і туристичного бізнесу
Київського університету культури

Рекомендовано до захисту на засіданні
кафедри (протокол № 10 від 12.04.2023 р.)

Завідувач кафедри: Бабушко С. Р.
доктор педагогічних наук, професор

(підпис)

Київ – 2023

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ. ANNOTATION.....	3
ВСТУП.....	4-7
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІЙСЬКОВОГО ТУРИЗМУ.....	8-27
1.1. Сутність, термінологічний апарат, класифікація видів військового туризму.....	8-15
1.2. Ступінь наукового опрацювання досліджуваної проблеми.....	15-19
1.3. Світовий досвід розвитку військового туризму.....	20-27
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ.....	28-44
2.1. Основні етапи розвитку вітчизняного військового туризму.....	28-33
2.2. Передумови та ресурсний потенціал розвитку військового туризму.....	34-38
2.3. Розвиток військового туризму в Україні на сучасному етапі.....	38-44
РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВОГО ТУРИЗМУ.....	45-63
3.1. Проблемні аспекти організації військового туризму в Україні.....	45-55
3.2. Перспективи та пріоритети розвитку вітчизняного військового туризму.....	55-63
ВИСНОВКИ.....	64-66
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ....	67-72

АНОТАЦІЯ.

Середюк В. А. Проблеми та перспективи розвитку військового туризму в Україні. – Рукопис.

Випускна кваліфікаційна робота за спеціальністю 242 Туризм, спеціалізації «Туристично-екскурсійне обслуговування». – Національний університет фізичного виховання і спорту України, Київ. 2023.

Випускну кваліфікаційну роботу присвячено висвітленню проблем функціонування та перспективного розвитку військового туризму в Україні.

Автором визначено сутність поняття «військовий туризм», з'ясовано його класифікацію та ступінь наукового опрацювання досліджуваної теми, висвітлено зарубіжний досвід розвитку цього виду туризму. Проаналізовано етапи становлення вітчизняного військового туризму, його ресурсний потенціал і сучасний стан. Окреслено проблеми та перспективи розвитку військового туризму в Україні.

Ключові слова: військовий туризм, туристична інфраструктура, ресурсний потенціал, сучасний стан, проблеми, перспективи розвитку.

ANNOTATION.

Seredyuk V. A. Problems and prospects for the development of military tourism in Ukraine. - Manuscript.

Graduation qualification work on specialty 242 Tourism, specialization "Tourist and Excursion Service". - National University of Physical Education and Sports of Ukraine, Kyiv. 2023.

The final qualification work is dedicated to highlighting the problems of functioning and prospective development of military tourism in Ukraine.

The author defined the essence of the concept of "military tourism", clarified its classification and the degree of scientific development of the researched topic, highlighted the foreign experience of the development of this type of tourism. The stages of formation of domestic military tourism, its resource potential and current state are analyzed. The problems and prospects of the development of military tourism in Ukraine are outlined.

Keywords: military tourism, tourist infrastructure, resource potential, current state, problems, development prospects.

ВСТУП

Актуальність теми. У нинішній час відбуваються епохальні події, що мають доленосне значення для світової та вітчизняної історії, захисту української державності, формування патріотизму та національної свідомості українства. Передусім, це пов'язано з повномасштабною російською агресією проти України, що триває уже понад рік.

У сучасному світі військовий туризм стає популярною формою проведення дозвілля, відіграє значну роль у забезпеченні зайнятості населення, створенні нових робочих місць, формуванні внутрішнього валового продукту та збільшенні фінансових надходжень до державної скарбниці багатьох країн світу. Захоплення людей військовим туризмом зростає з кожним роком. За оцінками фахівців, нині на його частку припадає більше 10% світового туристичного ринку, а показники зростання цього сегменту туризму перевищують середні показники зростання туристичної сфери в цілому. Донедавна військовий туризм розвивався в обмеженому середовищі, а нині трансформується у масовий інтерес з динамічним рейтингом зростання. На сьогодні існує категорія туристів, що втомилася від сірої буденності, повсякденної офісної рутини, їм не вистачає драйву, емоцій, їх не задовольняє гра в пейнтбол чи страйкбол. Вони бажають навчитися володінню бойовою зброєю, хочуть пожити в армійських умовах, взяти безпосередню участь у військових зборах. Такі люди готові витратити час, сили та кошти, щоб перевірити організм на міцність, відчути прилив адреналіну, перебуваючи в армійській обстановці. Саме такі їх бажання та потреби цілком може задовольнити військовий туризм.

Україна має багатовікову героїчну та, водночас, і трагічну історію. На її теренах відбувалися численні бойовища, вона завжди була об'єктом інтересу та територіальних зазіхань з боку інших народів і держав. І саме завдяки цьому Україна багата на ресурси для розвитку військового туризму: місця відомих битв

і боїв різних історичних періодів, численні фортифікаційні споруди, залишки військової техніки, військові меморіали, поховання та ін. Нинішня героїчна боротьба українців з російською воєнщиною привертає увагу всього світу. Безсумнівно, що після перемоги України над віковичним ворогом численні вітчизняні та зарубіжні туристи матимуть непереборне бажання особисто відвідати пам'ятні місця, населені пункти, фортифікації, військові об'єкти, що стали відомими усьому світу як символи української звитяжності.

Розуміння важливості, актуальності та перспективності розвитку вітчизняного військового туризму й спонукало автора обрати для свого кваліфікаційного дослідження тему «Проблеми та перспективи розвитку військового туризму в Україні».

Об'єктом дослідження кваліфікаційної роботи є вітчизняний військовий туризм.

Предметом дослідження є сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку військового туризму в Україні.

Метою дослідження є всебічний аналіз сучасних тенденцій, проблем і перспективних напрямів розвитку українського військового туризму.

Для реалізації зазначеної мети сформульовано такі **завдання дослідження:**

визначити теоретико-методологічні засади функціонування військового; туризму;

осмислити сутність і термінологічний апарат військового туризму, з'ясувати класифікацію його видів;

проаналізувати ступінь наукового опрацювання досліджуваної теми;

дослідити зарубіжний досвід розвитку військового туризму;

визначити й охарактеризувати основні етапи розвитку вітчизняного військового туризму

висвітлити ресурсний потенціал військового туризму;
охарактеризувати розвиток військового туризму в Україні на сучасному етапі;
систематизувати проблеми функціонування військового туризму в сучасних умовах;
окреслити перспективні напрями розвитку військового туризму в Україні;
підготувати обґрунтовані висновки за результатами кваліфікаційного дослідження.

Джерельна база. У процесі написання кваліфікаційної роботи автором опрацьовано понад 50 джерел. Передусім, варто назвати таких іноземних і вітчизняних науковців, праці яких присвячено обґрунтуванню сутності, термінології військового туризму, історії його становлення та розвитку, а саме: Eade J., Katic M. [46], Hao G. [47], Hrusovsky M., Noeres K. [48], Ratnayake I., Narugoda M. [49], Smith V. [50], Venter D. [51], Weaver A. [52], Zwigenberg R. [53], Заячківська Г., Сікула А. [15], Каднічанський Д., Каднічанська Н. [17], Ковешніков В., Ліфіренко О, Стукальська Н. [21], Корнілова Н., Скупенко К. [22], Кушнар'єв В., Поліщук О [24].

Вчені О. Гуржій та О. Пилявець [12] обґрунтували проблемні питання військової термінології, що має значення для розвитку військового туризму. Перспективи розвитку військового туризму в Україні досліджували Барвінок Н. [1], Винниченко І., Рудніченко Ю. [6], Горб К., Крутякова Ю. [11]. Особливості та складові мілітарі-туризму досліджено в праці Поліщук О. [30]. Організації військового туризму присвячено публікацію Рябової С. [32].

З теми дослідження автором опрацьовано також низку інформаційних матеріалів із всесвітньої мережі Інтернет[8, 9, 33-38, 40, 45], що стали у нагоді під час підготовки кваліфікаційної роботи.

У процесі написання кваліфікаційної роботи автор послуговувався такими **методами дослідження** як порівняння, аналіз, опис, синтез, індукція, а також статистичний, соціологічний, історичний, структурно-функціональний проблемно-орієнтовний, прогностичний, картографічний та ін.

Теоретичне значення кваліфікаційної роботи полягає у комплексному дослідженні теоретико-методологічних засад розвитку військового туризму в світі та Україні.

Практичне значення кваліфікаційної роботи полягає в тому, що її результати можуть сприяти активному пропагуванню, рекламуванню, популяризації та просуванню на ринок військового туристично-екскурсійного продукту. Також вони можуть бути використаними в освітньому процесі зі здобувачами вищої освіти спеціальності 242 Туризм для викладання таких дисциплін як «Спеціалізовані види туризму», «Організація активного туризму» та ін., а також розроблення спеціального курсу «Військовий туризм». Автор має надію, що результати кваліфікаційної роботи можна використати для подальших досліджень військового туризму в Україні та в її окремих регіонах, областях, містах, а також туроператорськими компаніями для створення турів з військового спрямування.

Структурно кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІЙСЬКОВОГО ТУРИЗМУ

1.1. Сутність, термінологічний апарат, класифікація видів військового туризму

Військовий туризм має багатолітню передісторію. Ще в XIX ст. бажаючи оглядати покинуті руїни чи меморіали і навіть спостерігали за ходом Кримської війни. Зокрема, Марк Твен у морському круїзі відвідав Севастополь.

У 1886 р. було засновано Київський відділ Імператорської спілки правильного полювання. З кінця XIX ст. поширилися масові туристично-екскурсійні та спортивно-оздоровчі рухи, в освітніх закладах проводилися міські екскурсії, мандрівки ріками та гірськими місцевостями. Було створено громадські спілки, такі як Сокіл, Пласт, скаутський рух. За доби Першої Світової війни вони набували військового спрямування [4].

У 1909-1917 р. Київський відділ Імператорського Російського військово-історичного товариства видавав "Військово-історичний вістник". Серед планів діяльності товариства було дослідження стародавніх фортифікацій, і почали вони з екскурсії в с. Білогородка – княжий град Білгород.

Після громадянської війни заняття спортом і туризмом стали ще масовішими, спрямованими на військово-патріотичне виховання. У 1921 р. було засновано Всеукраїнське товариство мисливців і рибалок – одна з найбільших громадських організацій України. У Червоній армії проводилися численні спортивно-тренувальні походи. Державна фізкультурна програма «Готовий до праці й оборони» (ГПО), що охопила мільйони людей, включала туристичну підготовку.

В часи Другої Світової війни поширився партизанський рух, як антигітлерівський, так і антирадянський. Відтак, у повоєнні роки в

туристичному середовищі сусідували як патріотичні, так і дисидентські настрої.

Величезні кошти вкладалися в пропаганду, молодіжні військові ігри. Помпезні державні свята, музеї, меморіали приваблювали потоки відвідувачів. Зокрема, зазначимо Національний музей-заповідник «Битва за Київ у 1943 році» (1945), Меморіал Вічної Слави (1957), Національний військово-історичний музей України (1996), Національний музей історії України у Другій світовій війні (1974), Меморіал Букринського плацдарму (1985), Національний історико-архітектурний музей «Київська фортеця» (1991) тощо.

Після здобуття незалежності подолання радянських стереотипів та нові дослідження стимулювали інтерес до воєнної історії. Наслідком демілітаризації стало створення музею РВСН (2001), нові напрями воєнного туризму. Проводилися масові заходи, зокрема, міжнародні військово-історичні костюмовані фестивалі-реконструкції. Відкрито Народний музей оборони Києва 1941 року у Віті Поштової (2011).

Проте з початком війни на сході України інтерес різко переорієнтувався від історії до актуальніших проблем, а колишні колеги-реконструктори з росії опинилися на протилежній стороні фронту. Стіна пам'яті на Михайлівській площі (2014) стала місцем паломництва.

Масштабне вторгнення росії наприкінці зими 2022 р. знову привернуло до України увагу всього людства, а виставки знищеної російської військової техніки стали сенсацією.

Досвід київських екскурсиводів демонструє, що навіть під виття сирен чимало людей охоче відвідують екскурсії. Це й місцеві жителі, яким прогулянки дають певну душевну розраду, і біженці-переселенці, яким цікаво та важливо ознайомитися з місцями їх перебування, навіть і тимчасового.

Також є підстави сподіватися, що після закінчення війни матимемо чималий притік інтуристів.

Туризм – один з бізнес-напрямів, який поряд з іншими перспективними векторами розвитку сучасної економіки найбільше постраждав під час російської агресії та військового вторгнення на територію України. З початку повномасштабної війни частина туристичних компаній припинила діяльність, інші переорієнтувались на волонтерство – використовували свої автобуси для евакуації біженців, залучали зв'язки, щоб організувати закупівлю гуманітарної допомоги з-за кордону, допомагали з розміщенням тим, хто втратив житло або вимушений був його покинути на окупованих територіях. Відновлення основної діяльності туристичних компаній тривалий час було практично неможливим [22].

Незважаючи на позитивну тенденцію розвитку міжнародного туризму на початку 2022 р., який поступово почав оговтуватися після вимушеного пандемійного затишшя та світової коронавірусної ізоляції, динаміка туристичних потоків нині знаходиться у стадії невизначеності. Російський наступ на Україну має серйозні економічні наслідки для всієї світової спільноти і може стати глобальною проблемою для консолідації відновлення туризму. Подальший розвиток туризму пов'язаний не тільки з демографічними та технологічними змінами, а й з глобальними геополітичними змінами. Так, за дослідженням Європейської туристичної комісії щодо настроїв подорожувальників, обґрунтовано висновки, що 19% опитаних китайських і 41% японських мандрівників не готові подорожувати до країн ЄС через російську агресію[28].

Саме військові конфлікти здатні глобально змінити структуру туристичних потоків, призвести туристичну індустрію до занепаду, втрати рекреаційного потенціалу та знищення цілих міст і історично-привабливих

пам'яток. Як приклад, конфлікт у Боснії та Герцеговині, який тривав у 1992–1995 рр. Відповідна ситуація склалася у Хорватії, Чорногорії, Сербії, де у 1990-х рр. туризм практично припинився під час війни. Також за час війни було знищено туристичну індустрію Алжиру, Лівану, Північної Ірландії та Сирії.

Поняття «військовий туризм» виникло не так давно. З розвитком промисловості, появою нових технічних засобів, а також з появою нових умов життя людина продовжує шукати себе в культурі та мистецтві, а туризм цьому лише сприяє, оскільки є частиною людського життя. Завдяки приєднанню до світового туристичного процесу ми пізнаємо новий світ, відчуваємо гострі відчуття, отримуємо адреналін і прагнемо побачити те, чого не було ще десять років тому. У зв'язку з попитом на зовсім інші види туризму з'являються нові напрями, що змушують їх розвиватися і пропонувати туристам абсолютно нові відчуття.

Конфлікт завжди відігравав помітну роль у формуванні та увічненні культур у різних формах. Війни як інструменти історії міцно вкорінені в колективній психіці та є фундаментальними символами в різних культурах, що функціонують як інструменти переконання для побудови соціальної ідентичності. І це не змінилося донині. Таким чином, війна стала своєрідним продуктом, що був реалізований у туристичній галузі, адже туризм завжди був орієнтований на потреби споживачів.

До початку XIX ст. більшість битв були короткочасними. Один із перших військових кореспондентів, голландський художник Віллем ван де Вельде Старший, вирушив у море в 1653 р. на невеликому човні, в якому він спостерігав за морською битвою між голландцями та англійцями та змалював кілька ескізів її на місці.

З середини XIX ст. поширюється військовий туризм. Основоположник організованого туризму Томас Кук організовував тури для британських

туристів на американські театри військових дій під час громадянської війни в США. Перша битва при Булл-Ран (конфедерати називають Першою битвою при Манассасі) — перша велика сухопутна битва громадянської війни, яка відбулася 21 липня 1861 року. Багато еліти Вашингтона зібралися, щоб подивитися на битву, очікуючи швидкого відступу армії Конфедерації [3]. Коли Північну армію було розгромлено, глядачі в паніці кинулися до Вашингтона, спричинивши пробку.

Що стосується України, то в 2010 році Київський національний університет імені Тараса Шевченка запропонував Міністерству оборони розробити наукову програму з розвитку військового туризму. Однак відповідь в.о. директора департаменту господарської діяльності Міноборони О. Новосолова була негативною. Влада визнала витрати на додаткові дослідження в цій галузі недоцільними. Досі відсутні нормативні документи щодо розвитку, організації та розвитку військового туризму, а визначення цього виду навіть не знайдено в Законі «Про туризм».

Незважаючи на труднощі з напрацюванням методики статистики, зростання індустрії військового туризму що подорожі, характеризуються позитивною динамікою. Споживачами військового туризму частіше є любителі активного відпочинку, як правило, достатньо молоді люди. Якщо раніше більше половини клієнтів були віком 35-45 років, то сьогодні – лише 20%, а більшість – 18-34 роки (54%).

Головною метою військового туризму є виховання та сприяння інтересу до історії, розвиток моральних засад і розуміння подій, пов'язаних із трагічним минулим. Зважаючи на це, можна виділити такі функції військового туризму:

1. Пізнавально-виховна функція. Здобувати та поповнювати знання, знайомитися з природою, історією та культурою свого краю та країни, а також інших країн і народів. Ця функція допоможе краще зрозуміти етапи розвитку

певного народу та світу в цілому. Крім того, освітні поїздки дають можливість вивчити військову техніку та технології. Деякі з них створюють симуляцію військових дій, щоб краще зрозуміти, що відбувалося в минулому.

2. Інтегруюча функція. Військовий туризм сприяє розвитку міжнародних економічних відносин і виникненню низки міжнародних міжурядових і неурядових організацій і профспілок. Сьогодні деякі туроператори пропонують маршрути до локацій Другої Світової війни. Інтерес людей до історії дозволяє об'єднуватися і просувати процес глобалізації.

3. Виховна функція. Ця функція є найважливішою і відрізняє військовий туризм від інших видів туризму. Військовий туризм сприяє формуванню морально-етичних та естетичних якостей, пробуджує любов до навколишнього світу, в тому числі до власної держави.

4. Спортивна функція. Зміцненню загальної фізичної підготовленості, а також розвитку фізичного здоров'я сприятиме спеціальне навчання туристичному таборі спорядженню для участі в різноманітних заходах, пов'язаних з військовим туризмом.

5. Естетична та емоційно-психологічна функція. Під цією функцією військового туризму розуміється можливість під час туристичної подорожі ознайомитися з військово-історичними об'єктами. Як можливість зняти напругу та втому після напруженої роботи, отримати позитивні емоції від зустрічі з людьми, враження від цікавих місць чи подолання природних перешкод у спортивній чи активній туристичній подорожі.

Військовий туризм виконує такі функції: історичну, пізнавальну, мартирологічну, політичну, ідеологічну, культурну, розважальну, оздоровчу, спортивно-пригодницьку.

Є три типи туристів, які подорожують до військових об'єктів:

туристи, для яких об'єкти військової спадщини мають особисте та емоційне значення та відчуття зв'язку з їхньою спадщиною;

туристи, які не мають особистого відношення до об'єктів військової спадщини і розглядають своє відвідування лише як рекреаційну діяльність з пізнавальною метою;

амбівалентні туристи, які відвідують об'єкти військової спадщини, щоб «побачити і повірити».

Головна мета військового туризму – зацікавити молодь героїчним і трагічним минулим. У зв'язку з цим проводяться пізнавальні військові тури, під час яких можна відвідати військово-історичні пам'ятки та місця подій; а також навчальні тури, що включають водіння військової техніки та стрільби з різних видів зброї. Крім того, виділяється безпосередня участь у військовому туризмі, що включає польове життя, польоти на військових літаках, участь у бойових діях. Але на цьому туризм не закінчується. Сьогодні однією з найпопулярніших галузей є військово-екстремальний туризм, а саме відвідування районів активних бойових дій, а також районів, де відбувалися бойові дії. Ще жахливішим є той факт, що «театр війни» більше не є метафорою для туристів, які спостерігають за кровопролиттям і руйнуваннями в бінокль, про що майже не згадують у місцевих новинах за кордоном.

Зважаючи на вище зазначене, можна дійти висновку, що військовий туризм - це вид туризму, метою якого є відвідування території, пов'язаної з веденням військових і бойових дій. Сьогодні військовий туризм починає відігравати велику роль у житті суспільства. Значення цього виду туризму в житті людей, регіонів, країн і міжнародному житті стає все більш значущим. Військовий туризм визнаний у багатьох країнах і підтверджений документами міжнародних туристичних форумів. Таким чином, військовий туризм вважається одним із нових видів туризму, що стрімко розвивається останніми

роками. Під військовим туризмом автор пропонує розуміти спеціалізований вид туризму, завдяки якому туристи можуть відвідати історичні та сучасні військові пам'ятки (або установи, місця); долучитися до реалій сучасного військового життя та побуту; участь у певних військових подіях або їх історичних реконструкціях.

1.2. Ступінь наукового опрацювання досліджуваної проблеми

У науковому середовищі поняття військового туризму досліджено недостатньо. Існують різні підходи до визначення цього терміну як серед науковців, так і в туристичній спільноті. Так, А. Мельник у своїй праці "Нестандартні види туризму. Особливості функціонування військового туризму" визначає військовий туризм як вид туризму, метою якого є відвідування місцевості, пов'язаної з воєнними та бойовими діями. М. Кляп та Ф. Шандор у праці «Сучасні різновиди туризму» розглядають військовий туризм як туризм на місці боїв та історичних битв для всіх, а також для ветеранів і родичів загиблих воїнів, відвідування діючих та історичних військових об'єктів і полігонів, бойових кораблів, підводних човнів, катання на військовій техніці, стрільби зі зброї на стрільбищах, участь у військових навчаннях і маневрах, перебування на стрільбищах як глядача, а також екскурсії з відвідуванням військових концтаборів і в'язниць.

Автори поділяють військовий туризм на такі підвиди:

- відвідування історичних місць і музеїв;
- військово-історичний туризм;
- стрільба з різних видів зброї, стрітбол або пейнтбол, відвідування магазинів зброї та ножів;
- зброярський туризм;
- проживання в армійських умовах та участь у програмах військової підготовки, скаутинг, відвідування різноманітних установ та полігонів,

катання на військовій техніці, польоти на військових літаках та вертольотах;

- відвідування «гарячих точок» планети та місць бойових дій.

Щоправда, останнім часом цієї теми торкаються все більше дослідників. Однією з найсистемніших і найзмістовніших публікацій варто назвати роботу Н. Барвінок. Авторці доцільною здається думка Д. Каднічанського та М. Каднічанської, що розкриває тлумачення та зміст термінів «воєнний» та «військовий». Поняття «воєнний» визначається дослідниками як більш широке. Утім, у подальшому дослідженні автори не розкривають різниці між «мілітарним» і «воєнним» туризмом. Разом з тим, вони чітко поділяють мілітарний (воєнний) туризм на воєнно-історичний (відвідання оборонних споруд, місць битв, меморіалів, музеїв, військових поховань тощо), військово-пригодницький (зброярський, мисливський туризм, скаутинг, страйкбол, проживання у війську і т.п.) та на військово-подієвий туризм (фестивалі та військово-історичні реконструкції) [14].

Схожий погляд на класифікацію цього виду туризму мають В. Кушнар'єв та О. Поліщук, які виділяють військово-пізнавальний, військово-пригодницький туризм та військово-історичні реконструкції бойових дій. Щоправда, у своєму дослідженні автори ототожнюють поняття військового та мілітарі-туризму.

На противагу зазначеній класифікації М. Кляп і Ф. Шандор зауважують, що найузагальненішим поняттям є саме «військовий туризм», який включає в себе туризм на місцях боїв і історичних битв, а також для ветеранів і родичів загиблих воїнів, відвідання існуючих та історичних військових об'єктів і полігонів, бойових морських кораблів, підводних човнів, катання на військовій техніці, стрільба зі зброї на полігонах і в тирах, участь у військових навчаннях та маневрах, перебування на полігонах та як глядачів – *military tour* тощо. Вони виокремлюють у самостійні ніші військово-історичний (відвідання історичних

місць та музеїв), зброярський (стрільба, пейнтбол, відвідання крамниць зброї тощо), мілітарі (життя в армійських умовах, військова підготовка, скаутинг, катання та польоти на військовій техніці, відвідання військових полігонів і т.п.) та воєнний туризм – відвідування "гарячих" точок планети та місць бойових дій.

До речі, деякі автори не розглядають відвідування реальних бойових дій як частину туризму, хоча на світовому ринку є і такий досвід. Зокрема, американський туроператор War Zone Tours формує туристичні продукти саме у «гарячі» точки планети.

Якщо брати до уваги класифікацію Д. Каднічанського та М. Каднічанської, то найперспективнішими варто вважати воєнно-історичний та військово-подієвий туризм. Численні оборонні споруди, існуючі та майбутні меморіали, а також музеї слугуватимуть стрижнем формування «Маршрутів пам'яті» — національних кластерів, пов'язаних з переможними або трагічними подіями в історії України. Водночас, історичні реконструкції відомих битв та тематичні фестивалі виступатимуть як шлях становлення популярних воєнних фестивалів та як один з каталізаторів розвитку подієвого туризму [5].

У праці О. Любіцевої та В. Бабарицької «Туризмознавство: вступ до фаху» зазначається, що військовий туризм належить не до екстриму, а до розваг. Автори зазначають, що військовий туризм дає можливість відчувати себе в умовах військових навчань чи бойових дій і полягає у формуванні у туристів навичок керування бойовими машинами (танками, БТР та ін.), надзвуковими літаками, стрибками з парашутом, або навіть відвідати зону бойових дій.

У статті зарубіжних дослідників М. Грасовського та К. Ноереса «Військовий туризм» зазначається, що військовий туризм — це відпочинок військового характеру. Автори виділяють дві складові туризму: продукти, пов'язані з військовою технікою, що вважаються сегментом пригодницького туризму, та продукти, орієнтовані на історичні події, які належать більше до

освітнього сегменту туризму. Стаття наголошує на першій складовій і залишає останню на другому плані.

Військовий туризм також розглядається в контексті спеціалізованого туризму. Так, В. Кіптенко в «Менеджменті туризму» визначає спеціалізований туризм як туризм, що проводиться з метою вивчення особливостей конкретного місця, набуття індивідуального досвіду, виконання спортивних стандартів, активного відпочинку тощо. Туризм не можна класифікувати лише як пригодницький або екстремальний туризм, оскільки він містить елементи розваги та освіти. Тому його найкраще виділити в окремий вид спеціалізованого туризму.

Науковці С. Дутчак і М. Дутчак у виданні «Туристсько-краєзнавча робота» вважають, що спеціалізований туризм — це система окремих сегментів туризму, заснована на меті подорожі. Автори виділяють пізнавальний, культурно-розважальний туризм як частину спеціалізованого туризму та вбачають у цьому сегменті місце для військового туризму.

Київські вчені І. Винниченко та Ю. Рудніченко у статті «Воєнний туризм в Україні: умови та перспективи розвитку» висвітлюють умови, проблеми та перспективи розвитку воєнного туризму в Україні, зважаючи на зарубіжний досвід. Ними охарактеризовано чинні умови функціонування вітчизняного військового туризму, запропоновано тур «Україна фортифікаційна». Ця праця може слугувати підґрунтям для написання науково-популярних статей, які б привернули увагу громадськості до розвитку воєнного туризму в Україні.

Розвиток військового туризму як одного з перспективних напрямів післявоєнного відновлення вітчизняного туризму розглядають Г. Заячківська та А. Сікула [15]. Організації військово-патріотичних турів в Україні на сучасному етапі присвячено публікацію Н. Корнілової та К. Скупенко [22].

Існують різні наукові точки зору щодо місця цього виду туризму в світовій системі класифікації його видів. Проте визначенню військового туризму не приділено значної уваги, на сьогодні фундаментальних праць з цієї проблематики немає. На ці запитання відповідали О. Любіцева, Р. Шаправський, М. Кляп, Ф. Шандор, А. Мельник. Найзмістовнішою в цьому контексті, на думку автора, є роботи М. Грасовського та К. Ноереса.

Таким чином, військовий туризм вважається одним із нових видів туризму, що динамічно розвивається останніми роками. Під військовим туризмом варто розуміти спеціалізований вид туризму, завдяки якому туристи можуть відвідати історичні та сучасні військові пам'ятки (або установи, місця); долучатися до реалій сучасного військового життя та побуту; участь у певних військових подіях чи їх історичних реконструкціях.

1.3. Світовий досвід розвитку військового туризму

Військовий туризм – один із видів туризму, який приваблює значний потік туристів. Досвід Польщі, США, Великої Британії, Німеччини, Франції, Ізраїлю та інших країн світу свідчить про популярність і важливу роль у розвитку туризму військових об'єктів та різноманітних військових заходів.

Балканські країни вже багато десятиліть поповнюють свої державні бюджети доходами від туристичної галузі. Традиційними напрямками були і залишаються морський, екскурсійний і гірськолижний туризм [17]. Після воєн 1990-х і початку 2000-х рр. у пост-югославських країнах розвиваються нові види туризму: музейний, екологічний, музейний, історичний (як екскурсійний вид), релігійний, екстремальний. Такий відпочинок цікавий як іноземцям, так і жителям колишніх югославських республік.

Однак останнім часом з'явився інтерес до так званого чорного туризму, що особливо поширився в Боснії та Герцеговині. Чорний (військовий) туризм

– це частина пам'яті про війну 1992-1995 рр. і спосіб згадати минуле та вшанувати людей, які загинули під час війни. У путівниках, де йдеться про темні туристичні пам'ятки, рідко можна знайти згадки про балканські країни, особливо про Боснію та Герцеговину [8]. У цій країні подібний напрям туризму знаходиться в стадії розвитку, але кількість турів і маршрутів в поствійськові локації дуже велика. У Боснії та Герцеговині темний туризм представлено двома видами - екскурсіями та виставками в меморіальному музеї. Спільними для них є організація та присутність у туристичному потоці як вихідців з Балкан, так і іноземних громадян. Однак, цей вид туризму не став масовим, а залишився локальним явищем.

Найбільшою туристичною визначною пам'яткою військового туризму в Боснії і Герцеговині є Сараєво. У 1992-1995 рр, коли боснійська столиця перебувала в сербській облозі, фотографії міста та його жителів постійно публікували світові засоби масової інформації. Після закінчення війни до Сараєво приїжджали звичайні туристи, які бажали побачити міст Врбанья, який місцеві жителі називають мостом Ольги і Суади та мостом Бошко й Адміри [8].

Міст Врбанья входить до списку місць, що варто відвідати людям, які цікавляться військовим туризмом. Там є й інші об'єкти – рятувальний тунель, алея снайперів, гори Требевич і Ягорина, будинок біля Пале, де під час облоги жив Радован Караджич із сім'єю, міський ринок (Маркале), Олімпійське селище, кладовища, де поховані солдати армії Республіки Боснія і Герцеговина, вулиці і будинки зі слідами обстрілів.

Сараєвський військовий тунель (також званий Тунелем порятунку або Надії) був єдиним сполучником між окупованою столицею та зовнішнім світом. Він був побудований в 1993 р. солдатами Армії Республіки Боснія та

Герцеговина під аеропортом Бутмір, щоб з'єднати Сараєво з зоною, контрольованою миротворцями ООН.

Тематичні або оглядові екскурсії містом включають відвідування місць масової загибелі жителів Сараєва. Такі місця можна побачити в центрі міста, біля міського ринку (Маркале), церков, на вулицях у різних частинах міста. Пройти повз них неможливо, бо вони позначені червоною фарбою. Це «Сараєвські троянди», своєрідний символ міста та нагадування про загибель мирного населення під час обстрілів.

Музеї було створено як місця пам'яті про війну та травматичний досвід людей Боснії та Герцеговини. Щодня сюди приходять учні та студенти, часто представники боснійської діаспори. Вже багато років колишні в'язні концтабору намагаються організувати подібний музей і меморіал. На їх території немає постійних експозицій, нечасто проводяться туристичні екскурсії концтаборами.

Спеціально створені місця військового туризму включають меморіали загиблим солдатам боснійської армії, дітям, цивільним особам, журналістам і медикам, які загинули під час війни 1992-1995-х рр.

Таким чином, військовий туризм є локальним явищем у Боснії та Герцеговині, але він також розвивається в сусідніх країнах колишньої Югославії. Це частина пам'яті, представлені в післявоєнному боснійському суспільстві. За допомогою цієї особливої форми туризму населення країни розповідає молодому поколінню та іноземцям про війну, військові злочини, страждання мирного населення та нещастя людей у концентраційних таборах та окупованому Сараєво.

Географічний аналіз ресурсної бази військового туризму США (XX-XXI ст.) дозволив виділити основні туристичні об'єкти, присвячені участі США в Першій і Другій світових війнах, Корейській і В'єтнамській війнах, а також

два інші сайти (Міністерство оборони США). «П'ятикутник» на Арлінгтонському кладовищі). Серед них три меморіали Першої Світової війни (Національний музей і Меморіал Першої світової війни в Канзас-Сіті, штат Міссурі; Музей першої дивізії в Вітоні, штат Іллінойс; і Могила невідомого солдата Першої світової війни в Арлінгтоні, штат Вірджинія); сім меморіалів, пов'язаних з подіями Другої світової війни (Меморіал Другої світової війни у Вашингтоні, округ Колумбія; Національний музей Другої світової війни в Новому Орлеані, Луїзіана; Вайлдвудський музей авіації в Кейп-Мей, Нью-Джерсі; Музей польотів у Сіетлі, Вашингтон; Манзанар Історичний парк в Індепенденсі, штат Каліфорнія; музей Battleship Bay у Фоллз-Рівер, штат Массачусетс; військово-морська база підводних човнів Нью-Лондон у Гротоні, штат Коннектикут; і меморіали, пов'язані з війною у Кореї та В'єтнамі (Меморіал Корейської війни та Меморіал війни у В'єтнамі у Вашингтоні, D.C.) та інших об'єктів (Пентагон і Арлінгтонське національне кладовище в Арлінгтоні, штат Вірджинія), в яких США брали участь у ХХ-ХХІ ст., зокрема у восьми штатах, де розташовані ці пам'ятники, більшість об'єктів зосереджено в Федеральному окрузі Колумбія (три) і штаті Вірджинія (три), в інших штатах по одній установі. Корисним в умовах України можна вважати американський досвід військового туризму, зокрема, це потенціал відновлення та підтримки її ресурсної бази, військово-патріотичного виховання молоді та ін.

На будь-якому військовому меморіалі в Америці можна побачити, з якою повагою та теплотою американці (від маленьких дітей до дідусів і бабусь) ставляться до військових ветеранів. Америка вшановує пам'ять своїх загиблих воїнів і піклується про їхніх близьких, наприклад, сім'ї загиблих у військових конфліктах повністю опікуються, діти отримують безкоштовну освіту та ін. У США є унікальне місце, де солдати і поховані їхні сім'ї з усіх

епох військової історії країни, а також від людей, які здійснили вагомий внесок в історію США - це Національне кладовище Арлінгтон (The Arlington National Cemetery) в місті Арлінгтон (Вірджинія). Країна побачила можливість спорудження такого пам'ятника під час громадянської війни. Розвиток військової техніки призвів до безпрецедентних жертв – понад 600 тис. осіб. Під час війни за незалежність загиблих ховали на сільських кладовищах, але для громадянської війни з масовими втратами солдат цей спосіб уже був не прийнятним. У 1862 р. Конгрес США прийняв закон, що дозволяв уряду купувати землю для перепоховань військових південних штатів. 13 травня 1864 р. тут було поховано першого солдата. Цей день підтверджує дату заснування Арлінгтонського кладовища. Там мають право бути похованими нагороджені американці, учасники збройних конфліктів та їхні родини, військовослужбовці у відставці, президенти та голови Верховного суду. Похоронні обряди проводяться щоденно, крім вихідних, до 27-30 обрядів на день. Могили Невідомих солдатів за будь-якої погоди охороняє почесна варта. 21 секунда тиші символізує 21 артилерійський залп, найвищу військову честь. Левову частку могил становлять маленькі надгробки. Але вони розташовані таким чином, що з будь-якої точки зору являють собою ідеально правильні прямі лінії. На кладовищі також є музей - Arlington House і спільно побудований Меморіальний амфітеатр. Поруч з Меморіальним амфітеатром знаходиться могила Невідомого солдата, полеглого в Першу світову війну. Далі можна побачити ще три дошки. Це могили невідомих солдатів Другої Світової війни, Корейської та В'єтнамської воєн [10].

Будівля Міністерства оборони - Пентагон (The Pentagon) у м. Арлінгтон (штат Вірджинія) належить до військово-історичних об'єктів США. Вона вважається еталоном військової справи у всьому світі. Із зрозумілих причин доступ туристів до цієї споруди заборонено. Будівництво цієї будівлі, що

отримала назву Pentagon (в перекладі з грецького - «п'ятикутник»), було завершено 15 січня 1943 р. Масивна споруда вміщує понад 30 000 військових співробітників, які працювали, щоб допомогти Америці перемогти у Другій Світовій війні. Пентагон має понад 27 миль коридорів і досі залишається найбільшою офісною будівлею у світі та символом військової могутності США. Будівля Пентагону в плані являє собою рівносторонній п'ятикутник. Довжина кожної сторони однакова і становить 281 м, а периметр будівлі досягає 1,5 км. Якщо скласти загальну довжину коридорів будівлі, то вийде досить значна цифра – 28 км. Площа п'яти надземних поверхів Пентагону становить 604 000 кв. м. Необхідно зазначити, що будівля не завершується надземною частиною, висота якої становить 23,5 м, є ще два поверхи під землею. Незважаючи на те, що з моменту побудови Пентагону минуло понад три чверті століття, він досі вважається найбільш ергономічною будівлею в світі: всього за сім хвилин можна дістатися до будь-якої точки по його периметру. Саму будівлю перетинають 10 коридорів, які з'єднують 5 п'ятикутників, що виходять із центру. Найважливіші військові рішення США приймаються в Пентагоні, тут також укладаються найдорожчі контракти у військовій промисловості США [10].

Важливим в Україні в сучасних умовах є американський досвід використання військово-історичних туристичних ресурсів. Останнім часом в нашій країні набуває значення новий туристичний напрям - військовий туризм. Цей вид туризму безпосередньо пов'язаний з військовою тематикою минулого та сьогодення. Як правило, головною метою будь-якого військового туриста є отримання максимального обсягу інформації про той чи інший історичний період, ознаменований військовими діями. До цих дій відносяться середньовічні битви біля таких замків, як Бронецький, Квасівський та Мукачівський, що пережили чимало видатних битв. Іншими цікавими подіями

є Закарпатські повстання ХУІ -ХУІІІ ст., особливо повстання опришків, походи Богдана Хмельницького та Івана Мазепи, оборона та захоплення Кам'янця-Подільського турками, пам'ятники та поховання часів Першої та Другої світових війни, пам'ятник під Крутами та ін. Цікаві військові програми в рамках військового туризму відбуваються поблизу Києва, Львова та Ужгорода (полігони Деснянський, Яворівський, Ужгородський). Можливості військового туризму в Україні - стрільба та водіння танка, бойової машини піхоти. В Україні офіційно відкрито другий у світі (після США) Музей ракетних військ стратегічного призначення, а пускову шахту глибиною 30 м у Миколаївській області щорічно відвідують 6-7 тис. людей. Військовий туризм – це можливість відчувати себе повноправним членом екіпажу та пройти армійську підготовку. Мілітарі-тури Україною дають туристам можливість постріляти з легендарних «Нагана», «ТТ», «Калашникова», карабіна СКС, снайперської гвинтівки і навіть кулемета НСВ. Програми авіаційного військового туризму в Україні вимагають серйозної фізичної та психологічної підготовки туристів. З аеродромів Міністерства оборони України в Миргороді, Івано-Франківську та Умані можна було літати на діючих військових винищувачах та атакувати літаки СУ-27УБ, МіГ-29УБ, Л-39, Мі-8. Військово-історичний туризм в Україні, як і в США, відомий своїми історичними музеями та заповідниками, присвяченими конкретним історичним подіям. Наприклад, поїздка на острів Хортиця як вид військово-історичного туризму дозволить туристам побачити старовину та побут козаків Запорізької Січі. Багато військово-історичних можливостей пропонують історичні музеї Києва, Одеси, Львова, Дніпра, Харкова [12].

Якщо написати «військовий туризм» в будь-якому пошуковикі, наприклад, у відомому Google, то слово «Ізраїль» буде згадуватися буквально на першій сторінці пошукової видачі, причому не один раз. Більш детальний

аналіз свідчить, що ця маленька близькосхідна країна не тільки ефективно співпрацює майже з усіма своїми сусідами, але й непогано заробляє на військовому туризмі.

Що пропонують ізраїльтяни туристам? Ось приклад одного з турів з інтригуючою назвою: «Відпустка в Нетанії та досвід спецназу» (7 днів/8 ночей). Вартість туру від 900 євро. Мінімальна чисельність учасників – 5 осіб. У програму туру входить: тренування в армійських умовах з повним спорядженням та озброєнням. Сценарій, що імітує реальну ситуацію; Навчання ізраїльській військовій системі рукопашного бою «Крав Мага»; Стрільба з різної вогнепальної зброї (Узі, Тавор, АК-47, М16) [14]. Є й більш серйозні тури, наприклад, «Спецназ» (10 днів/11 ночей) від 4400 EUR. Тут протягом десяти днів турист навчатиметься не лише володінню зброєю та рукопашному бою, а й стрибкам з парашутом, порятунку заручників, управлінню військовою технікою в екстремальних умовах та організації засідок.

Всі ці військові «фішки» тісно пов'язані з пікніками, готельним відпочинком і екскурсіями. Тож за свої гроші турист отримує цілу гаму різноманітних відчуттів. Тепер наступна програма не за горами [14].

У світі є чимало прикладів, коли країни швидко оговтувалися від великих конфліктів і пропонують відвідувачам різноманітні туристичні продукти. Найпопулярнішими країнами, які люблять відвідувати військові туристи, є США, Росія, Ізраїль, Франція, Німеччина, Велика Британія, Китай, Польща, Чехія, Україна. Наведені дані свідчать про популярність цього виду туризму: у 2020 р. внесок військового туризму в економіку США склав 204,5 млн дол., Німеччини – 256,8 млн дол., Ізраїлю – 119,5 млн дол., Китаю – \$114,1 млн дол., Іспанії - 56,5 млн дол., Франції - 45,9 млн дол., Великої Британії - 45,5 млн дол [41].

Отже, в сучасних умовах військовий туризм – це той вид туризму, що у майбутньому має привернути увагу не лише українців, а й світової спільноти, оскільки сьогодні іноземний інтерес до військових подій, що відбуваються в Україні, є великим.

РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

2.1. Основні етапи розвитку вітчизняного військового туризму

Повномасштабна війна в нашій країні спочатку повністю зупинила роботу індустрії гостинності. Але згодом українці змогли впоратися зі стресом і почали підтримувати економіку України та різні сфери життя країни, зокрема туризм. Можна з упевненістю стверджувати, що початок війни та оголошення воєнного стану зупинили звичну логістику, але не скасували роботу з туристами.

Активна робота туристичного сектору розпочалася влітку. Продукт та умови відпочинку стали зовсім іншими. Фокус змістився на автобусні тури з Києва та більш безпечних регіонів України, а також на авіаційні тури з трансфером до Кишинєва або Варшави та вильотом із цих міст. Туристичні агенції намагаються продовжити свою діяльність, щоб відновлювати туристичну галузь після закінчення війни [16].

Нині війна дає поштовх ще і внутрішньому туризму. Ця ситуація ще більше сприяє об'єднанню громадян країни. З моменту початку війни Державним агентством розвитку туризму (ДАРТ) спільно з туристичними організаціями Західної України було розроблено екскурсійні тури, які є безкоштовними для тих, хто залишив свої будинки через війну. У ці екскурсії закладено історичну складову для того, щоб краще пояснити людям ті періоди, які пережила Галичина, колись завойована комуністами. Наприклад, екскурсоводи розповідають про такі ж звірства у 1939-1941 рр., які нині відбувались та відбуваються у Бучі, Ірпені, Маріуполі, Харкові та інших українських містах і селах.

Безліч туристів у світі, що втомилися від пляжів, хмарочосів, гір, королівських палаців, пам'яток тощо, хочуть спробувати щось незвичайне та готові викладати за це значні кошти. Це зумовило виникнення нового напрямку в індустрії подорожей, яке отримало назву «військовий туризм». Сьогодні існують

спеціальні турфірми, як Hinterland Travel, що займаються організацією поїздок до небезпечних країн [6]. На своєму сайті вони закликають оцінити всі ризики перед тим, як вирушати до територій, де не вщухають бойові дії. Наведемо кілька прикладів цього явища.

У 2014 р., після ескалації конфлікту в Україні, стала з'являтися реклама турів у зону бойових дій за ціною від 50 до 400 фунтів стерлінгів за поїздку.

Якщо звернутися до досвіду повоєнного відновлення зарубіжних країн, можемо навести приклад Польщі, в якій було знищено та зруйновано не тільки столицю, але й ряд інших великих міст. Відповідно до політичних поглядів на той час, пріоритетним вважався розвиток соціального, масового туризму. Тому будемо вважати це ще одним з напрямів повоєнного відновлення туристичної галузі України [17].

Згідно з заявою ДАРТ, можна зазначити, що найперспективнішими напрямками повоєнного відновлення вітчизняного туризму будуть меморіальний туризм та маршрути пам'яті, до яких буде включено об'єкти, що будуть залишені в недоторканному вигляді, а також об'єкти-місця військової слави Сил оборони України. Крім цього, попереду створення нової історичної спадщини України та туристично-привабливих місць та атракцій. Також відкриваються нові простори для просування вже існуючих українських оздоровчих та гірськолижних курортів, які не гірші за європейські.

Однією з галузей, що найбільше постраждала під час війни, є туризм. З початком повномасштабної війни туризм в Україні майже згас зі зрозумілих причин. Деякі туристичні фірми самоліквідувались, інші переорієнтували свою діяльність на волонтерську роботу – евакуацію біженців автобусами, набір зв'язків для організації закупівлі гуманітарної допомоги з-за кордону. Тривалий час туристичні компанії навіть не думали про відновлення основної діяльності.

На сучасному етапі розвитку на території України продовжується формування ресурсів, що стануть основою для майбутнього розвитку військового туризму. Початок російсько-української війни у 2014 р. (анексія АР Крим, окупація Донецької та Луганської областей та активні бойові дії там) та повномасштабне вторгнення росії на територію України 24 лютого 2022 р., масштабне руйнування міст і сіл, створення оборонних споруд, поява окремих ландшафтних утворень під час активних бойових дій (вибухи, підпали, повені тощо), залишки знищеної зброї та великі масштабні поховання загиблих викликали у багатьох людей цікавість і бажання вшанувати всіх полеглих на війні. На жаль, на багатьох підприємствах призупинено виробництво, а туристична галузь в Україні «поставлена на паузу» [28].

На сьогодні деякі туристичні компанії не відновили свою діяльність і були змушені закритися. Відновлення туристичного підприємництва в Україні – дуже складне питання. Через велику кількість переселенців, розміщених у готелях, санаторіях, пансіонатах, школах, дитячих садках, розмістити туристів, які бажають скористатися путівками, дуже важко. Щоб хоч якось відновити соціальну сферу в містах Західної України, розпочато будівництво модульних міст для переселенців, будівництво яких займає 45-60 днів. За даними Державного агентства розвитку туризму, за період повномасштабної війни доходи від туристичної галузі впали на 25%. Логічно, що цей спад триватиме, якщо триватиме активна фаза війни. Тим не менш, український туристичний сектор очікує швидкого відновлення після війни [19].

Під час активної фази російсько-української війни важливу роль відігравали екскурсії. Сьогодні вони активно проводяться в центральних і західних областях України. Для інформування населення області про різноманітні події та заходи використовуються місцеві канали Telegram та Viber, а також соціальні мережі, де більш детально розкривається час і програма

заходів. Україні тепер варто подбати про власну туристичну репутацію. Відновлення промислової діяльності має починатися з найменш постраждалих від війни регіонів [21]. Це дасть змогу сформувати первинну базу для прийому туристів. Інвестиційні потоки мають йти із заходу на південь і схід: з Ужгорода до Одеси та Києва, а потім після відновлення всієї необхідної інфраструктури та розмінування територій до інших регіонів.

Достатньо обережно варто підходити до відродження туризму у звільнених містах і селах. Усі проекти, пов'язані з цими місцями, мають стати, передусім, частиною меморіального туризму в Україні. До цього питання мають підключитися відповідні державні органи: Інститут національної пам'яті та Держагентство розвитку туризму. Всі маршрути необхідно будувати з урахуванням того, що це місця трагедії, тому розмішувати на таких маршрутах атракціони неетично та недоцільно. Враховуючи активні бойові дії, що нині проводяться на території України, масове знищення населених пунктів і сіл, масові поховання населення та воїнів, які захищали цю територію, створення братських могил, оборонних споруд і місць найбільш визначних битв післявоєнного періоду набуває великого значення для розвитку такого напряму військового (мілітарного) туризму, як військово-історичний туризм.

У районах активних бойових дій російсько-української війни на території України створюється велика кількість оборонних споруд, що відіграють важливу роль у збереженні життя воїнів під час боїв.

Величезна різноманітність рекреаційних ресурсів, якими володіє Україна, та відповідних туристично-рекреаційних послуг відіграють важливу роль у формуванні туристичного бренду території, і це справді перше, на що звертає увагу пересічний мандрівник. Напевно, потрібно вдосконалювати вцілілий туристичний арсенал і, звісно, відбудовувати зруйнований, враховуючи досвід минулого, але з урахуванням сучасних тенденцій, що змінюються чи не щодня.

А також українські туристичні організації, які адаптувалися до реалій війни. Сьогодні турфірми орієнтуються на розвиток внутрішнього туризму, розвиток автобусних поїздок за кордон, пошук оптимального формату роботи після перемоги [24].

Процес відновлення українського туризму вже розпочато. Настав час активно просувати Україну та її туристичний потенціал, розробляти нові плани та залучати до цього процесу міжнародних партнерів. Післявоєнна відбудова України – це можливість залучити до модернізації країни міжнародних експертів із різних галузей. Досвід багатьох країн, де велися військові дії, свідчить, що в післявоєнний період чисельність туристів у цих країнах лише зростає. А за рахунок доходів від іноземних туристів можна швидше розвивати економіку країни порівняно з іншими суспільними секторами, які вимагають більш тривалого відновлення.

Російсько-українська війна вплинула не лише на економіку нашої країни, а й призвела до розвитку нових видів діяльності. Одним із нових напрямів туризму в Україні є військовий туризм. Такий сегмент вітчизняного туризму існує здавна, але він переплітався з історико-просвітницькою діяльністю, мав рекреаційний характер і був невід’ємною складовою виховання патріотизму та любові до Батьківщини. Проте в останні роки у зв’язку з військовими подіями на території України військовий туризм набуває нових траєкторій і виділяється в інше русло. У сучасних умовах цей вид туризму відноситься до екстремального туризму. У післявоєнний період цей вид туризму поєднає історичний, пізнавальний аспекти.

Враховуючи наслідки воєнних втрат, розвиток цього виду туризму має здійснюватися планомірно у співпраці фахівців туризму з професіоналами інших спеціальностей, зокрема, психологами, соціологами, архітекторами, менеджерами та військовослужбовцями.

Адже військовий туризм має вшанувати пам'ять загиблих героїв, застерегти та захистити майбутні покоління від війни та її наслідків, збройних конфліктів, патріотично виховувати майбутні покоління. Відповідно, при вирішенні цієї проблеми керівникам різних рівнів необхідно уникати формальностей і залучати науковців із зазначених сфер діяльності.

Формальний підхід може спотворити цінність того чи іншого об'єкту. Тому бажано визначитися, які локації та де варто розмістити. Ці локації мають бути змістовними, відображати реальні події, що відбувалися в тій чи іншій місцевості, бути психологічно не перевантаженими. Оскільки населення ще й досі переживає жахіття війни і йому психологічно важко сприймати ті локації, які постійно нагадують про пережите. Варто замислитися, чи це будуть відкриті локації пам'яті, чи локації в сучасних меморіальних павільйонах, архітектура яких витримана у відповідних формах, виділяє ці об'єкти серед інших та одночасно зберігає пам'ять про воєнні події, гармонійно вписується в міське середовище. Внутрішнє середовище цих локацій повертає відвідувачів до реальних воєнних подій, що відбувалися на конкретній території. З іншого боку, варто створити локації, які б виховували патріотичний дух у підростаючого покоління і роками несли інформацію про героїв подій, про єдність народів і країн антипутінської коаліції. Задля цього архітекторами разом з вченими, управлінцями мають бути продумані місця розташування тих чи інших видів локацій військового туризму. Лише спільна співпраця управлінців і науковців сприятиме розвитку воєнного туризму як данини пам'яті та перестороги для майбутніх поколінь.

2.2. Передумови та ресурсний потенціал розвитку військового туризму

Розвиток туризму в Україні розпочався із здобуттям незалежності у 1991 р. Поступово ця галузь стала однією з найперспективніших у вітчизняній економіці. Хоча її потенціал реалізовано не повною мірою.

Туристичний сектор зазнав значного погіршення у 2014 р. після окупації Криму, Донецької та Луганської областей російською федерацією. Обмеження, пов'язані з поширенням вірусу COVID-19, також спричинили негативні наслідки.

Проте найгострішим викликом для України та її економіки стало вторгнення росії на територію України 24 лютого 2022 р. Це призвело до повного зникнення туристичних потоків у деяких регіонах, що в свою чергу негативно вплинуло на економіку країни [9].

Війна триває, а тому Україна й надалі нестиме втрати. Сюди ж можна віднести зменшення чисельності туристів, втрату туристично-рекреаційного потенціалу територій, де ведуться бойові дії, окупованих і щойно звільнених, але які все ще небезпечні для туристів.

Західні регіони України характеризуються великою кількістю внутрішньо переміщених осіб, які тимчасово там проживають і, відповідно, відвідують туристичні об'єкти, наприклад, Трускавець, Буковель. Крім відомих туристичних маршрутів, додаються нові.

В Україні є перспективи відновлення туристичної сфери та появи нових видів туризму, пов'язаних з військовими діями. Після воєн збереглися численні оборонні системи, місця битв і залишки зброї. Зважаючи на це, туризм асоціюється з відвідуванням таких місць, але поки що він пов'язаний переважно з Другою Світовою війною. Головна мета військово-історичного туризму післявоєнного періоду – вшанування всіх загиблих.

Сьогодні багато українських міст і сіл східних і південних областей зруйновано, зведено велику кількість оборонних споруд, вибухи (пожежі) частково змінили ландшафт краю, виявлено масштабні поховання (пам'ятники, монументи). Все це може стати об'єктом відвідин людей для вшанування пам'яті загиблих. До оборонних споруд належать блокпости, окопи, укриття, що мали певне значення в обороні населених пунктів/стратегічних об'єктів. Знаковими є оборонні споруди, які відіграли важливу роль у певний період – Донецький аеропорт (2014), металургійний комбінат «Азовсталь» (2022). В останньому кілька місяців проживала значна кількість мирного населення та військових, його захищали бійці полку «Азов». Також як оборонну споруду можна охарактеризувати Змієві вали (збудовані за часів Орди) біля Білогородки (Київська область, Бучанський район). Чернобаївка – місце легендарне [5].

У 2014 р. було створено музеї пам'яті російсько-української війни, причому не лише в місцях активних бойових дій, а й на всій території України (адже захисники України народилися та жили в різних регіонах). Безсумнівно, створення таких музеїв продовжиться і в післявоєнний період.

Це пам'ятники, які матимуть історичне значення, оскільки є нагадуванням про патріотизм, силу та відвагу українських захисників, які захищали Україну, а також є об'єктом вшанування пам'яті загиблих/померлих.

Вважаємо, що надалі патріотично-педагогічний процес має відбуватися через відвідування таких місць, проведення пізнавально-виховних годин для майбутніх поколінь, зустрічей з учасниками бойових дій, а також залучення молоді та дорослих до співпраці з музеями, ознайомлення з ними, з військово-історичною спадщиною народу та держави. А відповідно військовий туризм набуде популярності.

Без перебільшення, сьогодні Україна – країна номер один у світовому інформаційному просторі. З початком російсько-української війни інтерес до неї

зростає з кожним днем. Прогнозується збільшення відвідувань України громадянами інших країн з туристичною метою. Серед них і ті, хто вперше почув про Україну, і ті туристи, які вже знали про Україну, але небагато, а також ті туристи, які знали про Україну зовсім небагато і ще більше зацікавилися нею, але ніколи там не були, ті туристи, які вже побували в Україні, але мають бажання відвідати її знову.

Перш за все, варто очікувати підвищення мотивації відвідувати Україну серед громадян європейських країн-партнерів: Польщі, Великої Британії, Латвії, Литви, Естонії та ін. Це призведе до зростання туристичної популярності України не тільки у Східній Європі, а й в усій Європі. Чи варто Україні очікувати збільшення туристичних потоків після війни і, по можливості, готуватися до цього сьогодні? Відповідь на це питання можна отримати за результатами соціологічних досліджень. Опитування користувачів популярних соціальних мереж є одним з найпоширеніших інструментів дослідження.

Варто подумати про туристичні програми, що можна запропонувати іноземним туристам після закінчення війни. Окрім уже розроблених традиційних турів, безперечно, будуть попитом ті, що включають населені пункти, які суттєво постраждали від російської військової агресії. Символами незламності українського народу, боротьби добра та зла стали ще донедавна маловідомі у світі українські міста: Ірпінь, Буча, Маріуполь, Чернігів, Краматорськ, Чорнобаївка, Київ, Харків, Миколаїв, Херсон та ін. У них з'являться екскурсійні об'єкти, нові маршрути військового туризму [1].

Військовий туризм - як один із видів туризму в Україні стане популярним як серед вітчизняних, так і іноземних туристів. Військовий туризм поділяється на підвиди: військово-історичний, збройовий, військовий туризм і військовий туризм. Військовий туризм в Україні цікавитиме переважно місця, пов'язані з активними військовими діями. У перспективі – створення цілих музеїв та

музейних експозицій, присвячених українсько-російській війні в усіх куточках України. Цей вид туризму поширений у всьому світі і не є новим. Серед лідерів: США, Ізраїль, Німеччина.

Однак інтерес іноземних туристів до України не обмежиться відвідуванням місць, де велися бойові дії, або тематичних музеїв. Туристам з інших країн буде цікаво познайомитися з мужнім українським народом та більше дізнатися про нього – про його історію та культуру. Тому варто подумати про тури, які б комплексно знайомили іноземних туристів з Україною та нашим народом. Програма туру повинна включати відвідування найбільш традиційних і популярних туристичних місць і туристичних центрів, а також об'єктів військового туризму України.

Сьогоднішнє спілкування багатьох українців з іноземцями свідчить про те, що їхній інтерес до України проявляється в різних сферах: від географічного положення нашої країни до історії, ментальності, української мови, кухні тощо.

Історія України нерозривно пов'язана з історією багатьох європейських країн. Перші особи десятків європейських країн у різні історичні періоди мали українське коріння. Важливо донести це до іноземних туристів і включити в програми подорожей таку інформацію та відвідування, по можливості, об'єктів, які зазнали таких зв'язків. Яскравим прикладом цього є Софія Київська. Тут, в Україні, в різні часи жили і творили багато відомих митців – не українського походження – це теж важлива інформація для туристів з інших країн. Будь-якому гостю України буде приємно дізнатися, що наша країна вшановує відомого представника його народу. В Україні є вулиці, названі на честь відомих представників різних народів, які постійно чи тимчасово проживали в Україні, на будинках, де вони проживали, встановлено меморіальні дошки, зведено пам'ятники в різних куточках України. Це свідчення поваги України до

представників різних народів, які тут проживали, знання їх історії та толерантного ставлення до українського народу.

2.3. Розвиток військового туризму в Україні на сучасному етапі

Військовий туризм в Україні є відносно новим сегментом туристичної сфери. Проте цей вид туризму вже встиг залучити значне число прихильників. Зважаючи на уподобання туристів, окреслено деякі тенденції розвитку цього виду активного туризму в Україні. Розглянемо їх докладніше, оскільки вони впливають на формування пропозиції турпродукту військового туризму. Вони включають:

1. Зростання попиту на пізнавальні тури військової тематики.
2. Великий туристичний інтерес до екскурсій зі зброєю.
3. Зростання ролі ігрового військового туризму, особливо страйкболу та пейнтболу.
4. Збільшення кількості турів з військовою технікою.
5. Зростання інтересу до польотів військової авіації та інших видів повітряного транспорту.
6. Створення туристичної пропозиції для жінок.
7. Зростання інтересу до військової підготовки та утримання армії.

Відразу зазначимо, що цей вид туризму в основному неофіційний, оскільки відвідування військових полігонів або військових частин заборонено законом і відноситься до конфіденційної інформації. Однак, завдяки сприянню частини військовослужбовців цей вид відпочинку стає доступним для заможних туристів [27].

Розвиток військового туризму пов'язано, передусім, з конкретними економіко-історичними умовами розвитку країни та рівнем зрілості самої індустрії туризму.

Розвиток військового туризму потребує величезних зусиль, фінансових вкладень і підтримки центральної та регіональної влади. На жаль, сьогодні не так багато туристичних агентств пропонують програми, орієнтовані на військовий туризм. Це пов'язано з низьким попитом і високою вартістю створення та просування такого туристичного продукту.

В Україні широко представлено кожний напрям воєнного туризму в тій чи іншій області, районі, місті чи селищі більшою чи то меншою мірою в залежності від того які ресурси має той чи інший регіон. Війни є невід'ємною частиною історії чи не кожної країни, винятком не стала й Україна [2].

Боротьба за єдність земель за часів Русь-України, потім величні визвольні змагання козацької доби, революції, ОУН і УПА, Перша та Друга світові війни, постійна боротьба українських патріотів і продовжувати цей ряд можна безкінечно. Як відомо, війни залишили численні могили та цвинтарі, пам'ятні місця боїв та укріплення, руїни фортець та оборонні споруди, які у багатьох випадках виступають єдиними свідками минулих подій, свого роду документом. Саме тому найкраще розвиненим в Україні може стати саме військово-історичний туризм.

Цікавими пам'ятками воєнної історії є: окремі оборонні споруди, пам'ятні місця, пов'язані з боротьбою давньоруської держави проти кочовиків та іноземних загарбників (залишки Змієвих валів, середньовічного укріпленого городища в м. Коростень, міських укріплень таких як Золоті ворота, Лядська брама у Києві; фортеці Тустань, Луцький замок XIII–XIV ст. тощо); пам'ятні місця битв українського козацтва XVI–XVIII ст. (о. Хортиця у Запоріжжі, місця битв під Батогом, Жовтими Водами, Пилявцями; Замкова гора у Львові, де у 1648 р. козаки під проводом М. Кривоноса перемогли польські війська та ін.); фортеці, оборонні лінії, пам'ятні місця січей, паланок, таборів, місць перевозів і переправ козацтва, проведення козацьких рад з воєнних питань (наприклад, Січі на

Кам'янці, Томаківці, Хортиці; пам'ятні місця проведення Козелецької 1662 р. і Ніжинської 1663 р. козацьких рад; залишки Кодацької у Дніпропетровській обл., Білоцерківської на Київщині і Полтавської фортець); російсько-турецькими війнами XVIII–XIX ст., Першою Світовою війною 1914–1918 рр. (наприклад, пам'ятні місця Новгород-Сіверської оборони 1708 р., рештки Гадяцької фортеці на Полтавщині, в якій розташовувався Гадяцький полк, у 1708 р. — шведські війська; Київський кадетський корпус, в якому викладали і навчались учасники оборони Севастополя під час Кримської війни 1853–1856 рр.; пам'ятні місця боїв легіону Українських січових стрільців під час Першої Світової війни; міські казарми у Києві) споруди та пам'ятні місця розміщення та дислокацій українських військових і партизанських формувань, селянських загонів, боїв, проведення військових з'їздів, будинки військових штабів, шпиталів, редакцій військових періодичних видань періоду Української революції 1917–1921 рр. (Луцькі казарми у Києві, де у 1918 р. містилася Сердюцька дивізія; пам'ятні місця в Гуляй-Полі, пов'язані з селянським рухом під проводом Н. Махна та ін.) ; пам'ятки й пам'ятні місця, пов'язані з першим періодом радянсько-німецької війни 1941–1945 рр., трагічною долею воїнів, загиблих через прорахунки радянського командування; з діяльністю збройних формувань УПА, ОУН, націоналістичного підпілля (урочище Шумейкове на Полтавщині, де загинули в оточенні частини Південно-Західного фронту на чолі з командувачем М. Кирпоносом, які обороняли Київ; будинок на вул. Л. Толстого, 15 у Києві, де перебував у 1941 р. провідник ОУН О. Ольжич); поховання визначних військових діячів, які були незаслужено забуті або репресовані, а також житлові будинки, пов'язані з їхнім життям і діяльністю (І. Мазепа, М. Григор'єв, Є. Коновалець, А. Мельник, Т. Бульба-Боровець, В. Кук, Г. Тютюнник, Р. Шухевич та ін.; цвинтар вояків УПА у с. Липа Івано-Франківської обл. Та ін.) ; братські та одиночні могили іноземних воїнів (наприклад, залишки німецького кладовища

часів нацистської окупації Києва на вул. Ризькій; братські могили польських і чеських воїнів, які загинули у 1943 р., на вул. Комарова у м. Фастів Київської обл.) [9].

Окремо треба відзначити й фортифікаційні об'єкти, що використовуються як туристичні. Зокрема, на території Закарпаття, як відомо, є шість військових ліній оборони - чотири угорських: Лінія Арпада, Лінія Гуняді, Лінія Ласло і Лінія Євгенія, та дві чехословацькі – Лінія Бенеша та Лінія Масарика. Найпопулярнішою серед них є лінія Арпада. Це багатокілометрова фортифікаційна споруда, що мала десятки тунелів, казарм, де жили тисячі солдат, сотні дотів, амбразур, протитанкових споруд і навіть у горах кілька військових шпиталів. Сьогодні майже кожного дня 200–300 угорців відвідують об'єкти військового туризму, і особливо лінію Арпада [3].

Доволі популярними й навіть дещо унікальними в Україні є музеї, що спеціалізуються на військовій тематиці. Так, наприклад, музей Ракетних військ стратегічного призначення в м. Первомайськ Миколаївській обл. - один з унікальних військових музеїв заснований 30 жовтня 2001 р., аналог якому існує хіба що в США – Музей стратегічної авіації. Він являє собою бойову стартову позицію з шахтно-пусковою установкою, командним пунктом запуску ракети шахтного базування, наземним обладнанням і допоміжними механізмами ракетного комплексу «ОС», що збережені у первісному вигляді. На території бойової позиції розміщено експозицію спеціальної ракетної техніки. Утримують технічне обладнання і механізми у робочому стані колишні офіцери-ракетники, які несли бойове чергування на зазначеному ракетному комплексі.

Не менш цікавим є Полтавський музей дальньої та стратегічної авіації, створений на місці колишнього Полтавського військового аеродрому, існуючого з 1920-х рр. минулого століття. До експозиції увійшли стратегічні літаки-ракетоносці Ту-160 та Ту-95МС, а також літаки-ракетоносці дальньої авіації Ту-

22КП та Ту-22М3. Всі ці літаки були носіями ядерної зброї. Зразком винищувальної авіації є літак Су-15ТМ, транспортної авіації – літаки Ан-26 та Ан-2, навчально-бойовий Ту-134УБЛ. На музейному майданчику встановлено макети авіаційних бомб різних калібрів, що використовувались у дальній авіації. Відвідувачам надається унікальна можливість побувати в середині літаків і навіть сісти за штурвал.

Працюють і приваблюють туристів ще й такі музеї в Україні як Національний військово-історичний музей України та музей Другої Світової війни у Києві, Музей воєнної техніки у м. Луцьку, меморіальний комплекс «Пам'яті героїв Крут» та ін. Що стосується таких підвидів воєнного туризму, як зброярський і мілітарі-туризм, то в Україні вони не так розвинені як на Заході, наприклад, де військової повинності давно вже немає, там це лише спосіб відчутти себе чоловіком, не витрачаючи при цьому кілька років життя.

А у В'єтнамі воєнний туризм вважається кращим чоловічим засобом для схуднення: тиждень стройової підготовки в умовах джунглів дає вражаючі результати. В Україні поки так може «відпочити» кожен юнак, який за певних обставин не вступив до закладу вищої освіти. Однак, у зв'язку з планованим переходом на контрактну армію, у цього виду відпочинку непогані перспективи.

Так, наприклад 30 грудня 2009 р. на Закарпатті у с. Гукливе Воловецького району відбулося відкриття першого в Україні мілітарі-готелю «Грінгоф». Як повідомив завідувач кафедри туризму Ужгородського національного університету Федір Шандор, у концепцію готелю «Грінгоф» закладено історію військової лінії Арпада часів Другої Світової війни. Кожну кімнату (усього 9 кімнат) присвячено певній із 8 військових ліній, що свого часу проходили територією Закарпаття. Стіни готелю прикрашають відповідні тактичні карти та стрілецька зброя того часу. Підвальним приміщенням і одночасно фундаментом слугує один з бункерів оборонної системи. Загальна місткість – до 24 гостей.

Ресторан: Закарпатська кухня - суміш угорських, чеських, словацьких, русинських, єврейських та румунських кулінарних традицій. Зважаючи на те, що закарпатськими фахівцями з туризму вже розроблено військовий туристичний маршрут «Лінія Арпада» (Свалява-Уклин-Верхня Грабівниця-Підполоззя-Гукливе-Міжгіря-Синевир), можна з упевненістю стверджувати, що цей вид відпочинку набуватиме більшої популярності.

Якщо з тим, щоб пожити на військових базах і отримати певну підготовку є певні проблеми в Україні, то колись лише мрія постріляти з справжньої зброї нині є здійсненою. Навіть якщо турист служив в армії, не факт, що у нього була можливість постріляти з усіх видів зброї. Стандартні стрільби відбуваються з використанням автомата Калашникова (АК- 47, АКМ) або пістолета Макарова. Однак, є й більш цікаві варіанти, так наприклад, можна постріляти з такої зброї – гвинтівка Мосіна, кавалерійський карабін Мосіна, карабін к-98 маузер, кулемет «Максим», автомат АК- 47 тощо . Покататись на військовій техніці теж не проблема. Крім прогулянок на БРДМ (Бойова розвідувально-дозорна машина) можна влаштувати гонки на військових БАЗ-6944, БТР-60, БТР-60 ПБ, ЗІЛ-131, ЗІЛ-157, К-750, КАВЗ-651, ЛуАЗ-ТПК, МТ-ЛБ, УАЗ-330 полігоном, або бездоріжжям. Крім того, катання на військовій техніці не вимагає ніякого медичного обстеження і допускаються до участі люди віком від 18 років.

Також в Україні останнім є досить популярним купувати демілітаризовану техніку та використовувати її для власних цілей. Насамперед, це зумовлено недостатнім фінансуванням армії. Отож, машини, що вже віджили своє у війську, здобувають нове життя у сфері активного відпочинку. Є навіть ентузіасти, які збирають цілі автопарки такої техніки, і є фірми, які проводять на ній екскурсії, здають в оренду чи пропонують тюнінг БТРів - замінюють двигуни, обшивають салони шкірою, встановлюють плазменні панелі. Все це є доступним, аби лише матеріальні статки дозволяли . В Україні можна також політати на ЯК-52, ЯК-

18Т Дельфін, і Л- 29 з виконанням пілотом фігур вищого та середнього пілотажу. Особливо досвідченим можуть на якийсь час навіть довірити управління. Що стосується можливостей, то для польотів на військових літаках потрібно, насамперед, володіти хорошим здоров'ям – не мати проблем з серцем, тиском, вестибулярним апаратом. Але є один недолік надання цієї послуги – це фінансова сторона, дане задоволення недешево: від 10 тис. грн за 30 хв. і вище.

Таким чином, автором проаналізовано тенденції розвитку військового туризму в Україні упродовж останніх років. Ці тенденції позитивно впливають на формування пропозиції військового туристичного продукту в Україні, оскільки формуються на основі попиту на туристичному ринку. Водночас, мають місце проблеми, які потрібно вирішувати й ставити нові завдання.

РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗИТКУ ВІЙСЬКОВОГО ТУРИЗМУ

3.1. Проблемні аспекти організації військового туризму в Україні

В умовах повномасштабної війни в Україні розвиток сучасного туризму стає все більш проблематичним. Проте туристичний сектор української економіки вижив і продовжує функціонувати. Активна політика всіх інституцій туризму сприяє формуванню в державі нової громадянської ідентичності, заснованої на цінностях довіри, толерантності та відкритого доступу до історико-культурної спадщини України. Різноманітна історико-культурна спадщина України є невід'ємною складовою світової спадщини, що неодноразово визнавалася міжнародною спільнотою.

Потенційні та реальні загрози, що виникли у зв'язку з воєнними діями негативно вплинули на усі складові безпеки туризму: безпеку туристичного бізнесу (економічну безпеку туризму), безпеку туристичних об'єктів (територій, дестинацій), безпеку туристів. Так, в умовах війни вкрай складно забезпечити безпеку туризму на окремих територіях держави, де можливе руйнування природних, історико-культурних об'єктів та об'єктів туристичної інфраструктури, виникнення загрози життю та здоров'ю туристів, пошкодження і втрата майна туристів, загроза виникнення надзвичайної ситуації техногенного характеру. В умовах війни найбільшим ризиком для туристів є порушення основного права людини – права на життя (вбивства, тілесні ушкодження, викрадення людей на захоплених територіях і примусове вивезення, катування та нелюдське поводження, зґвалтування та інші форми насильства). Тому запровадження обмежень щодо відвідання окремих територій як на Сході України так і на Заході є важливим чинником гарантування безпеки туризму.

У зв'язку з наявними загрозами та складністю забезпечити безпеку туристів на всій території держави, з початку війни туристична галузь України

зазнала великих втрат. Так, повністю зупинився в'їзний туризм, діловий туризм, значно обмежений лікувально-оздоровчий туризм та ін. Для відновлення та розвитку туристичної галузі першочерговим завданням держави є забезпечення політичної безпеки туризму, соціальної, фінансової, екологічної, інформаційної, медичної, безпеки туристичного обслуговування, безпеки туристичних споруд та обладнання [12].

Проблемою для України залишається відсутність організації, яка б контролювала якість послуг та безпеку у сфері військового туризму. Для цього необхідно розробити та впровадити галузеві стандарти надання послуг у військовому туризмі. Впровадження відповідних стандартів сприятиме більш інтенсивному розвитку всієї туристичної галузі та її складової – військового туризму. Розвиток останнього особливо важливий, оскільки необхідно розвивати принципи безпеки та якості обслуговування.

Згідно з документами Всесвітньої туристичної організації (ВТО), у тому числі й Рахунку підтримки туризму (STA), «внутрішній туризм включає діяльність відвідувачів-резидентів у цій країні». У 2018 р. дані ВТО показали, що в усьому світі було здійснено близько 9 млрд внутрішніх поїздок, що вп'ятеро більше, ніж міжнародних поїздок. Сьогодні Європейський Союз також сподівається на поживлення внутрішнього туризму, що у докризовий період забезпечував близько 85% доходів.

Варто зазначити, що навіть за існуючих обмежень туристи продовжують відкривати для себе нову Україну. Тому війна не припиняє, а навіть посилює потребу у відпочинку та оздоровленні: люди продовжують подорожувати, у відносно безпечних місцях працюють готелі та санаторії, а гіді організують походи та екскурсії.

Особливо враховуючи необхідність більш ефективного та якісно нового етапу розвитку туризму, сьогодні актуальним є поширення та розкриття

історико-культурної спадщини нашої держави. Історико-культурна спадщина втілює в собі досвід, цінності та надбання різних поколінь і відображає багатовікову історію розвитку суспільства. У зв'язку з цим значним попитом у туристів користуються 32 поїздки до визначних історичних місць України. Це сприяє активності туристичних компаній, які поступово відновлюються.

В умовах російської агресії історико-культурна спадщина України зазнала значних економічних та фінансових втрат. Після анексії в Криму регулярно проводяться незаконні археологічні дослідження. Тому в рамках реалізації інфраструктурних проектів було проведено масштабні земляні роботи - будівництво Кримського мосту, Таврійської траси і магістрального газопроводу "Краснодарський край - Крим". На об'єкті «розкопки за останні два роки виявили майже 1 млн артефактів, понад 100 тис. з яких мають велике наукове значення. Експонати для виставкової діяльності регулярно вивозяться з кримських музеїв до країни-агресора. У 2016 р. 38 картин художника І. Айвазовського з Феодосійської картинної галереї було виставлено в Третьяковській галереї в Москві; у 2016-2017 рр. у Санкт-Петербурзі проходила виставка «Подорож до Криму», експонати для якої було надіслано з Центрального Таврійського музею Сімферополя; у 2017 р. предмети з будинку-музею М. Волошина в Коктебелі експонувалися на виставці «Кіммерія Максиміліана Волошина» в заповіднику «Абрамцево» (Московська область); у 2019 р. експонати кочової татаро-монгольської культури з фондів Таврійського центрального музею, Феодосійського музею старожитностей і Ялтинського історико-літературного музею було привезено до Казані для експонування в рамках виставки «Золота Орда і Чорне море. Уроки імперії Чингзідів». Знаменно, що 14 грудня 2016 р. суд Амстердама вирішив повернути "скіфське золото" в Україну, але в січні 2017 р. кримські музеї почали оскаржувати це рішення [22]. Українська сторона заявила,

що скіфське золото має бути повернено в Україну, а держава-агресор наполягає на його поверненні до Криму.

Одним із наслідків «гібридної агресії» стало масове знищення культурної спадщини України, вбивства громадян, пограбування та переписування історії. Це страшні бомбардування російськими окупаційними військами, які повністю знищили або пошкодили чимало музеїв, культових і сакральних споруд, кладовищ, театрів та інших закладів культури. Загарбники знищують навіть ті культурні пам'ятки, які з огляду на наративи, якими вони керуються, здаються гідними поваги – наприклад, храми РПЦ чи пам'ятники воїнам Другої Світової війни. Жах, але історія повторюється. Так, під час Другої Світової війни колекцію Музею західного та східного мистецтва в Одесі було евакуйовано до м. Уфа. Однак, у результаті значну частину експонатів було втрачено. Наприклад, не повернено роботи таких світових майстрів, як Ніколя Пуссен (французький художник XVII ст.), Антоніс ван Дейк (фламандський художник XVII ст.) та ін. Таких прикрих історій багато, адже століттями держава-загарбник привласнювала те, що їй не належало. «Визволителі» мають звичку привласнювати та експортувати людський капітал. За росіян видають різних діячів культури, письменників, художників. Крім того, ворог намагається силою інтегрувати тимчасово окуповані території в російську систему освіти [33].

15 липня 2022 р. на засіданні Ради Безпеки ООН у форматі «Формула Аррія» (неформальна зустріч) «Знищення культурної спадщини внаслідок російської агресії проти України» директор Центру всесвітньої спадщини ЮНЕСКО Лазар Ассомо повідомив про пошкодження 163 об'єктів культури: 71 сакральної споруди, 12 музеїв, 32 історичних будівель, 24 споруд культурно-масової діяльності, 17 пам'яток, 7 бібліотек. Він також зазначив, що більше половини зареєстрованих пошкоджень або руйнувань об'єктів (53%) припало на

Харківську та Донецьку області. Значної шкоди зазнали й культурні цінності Києва – пошкоджено або зруйновано 26 об'єктів. З них 40% – сакральні споруди.

Історико-культурна спадщина України стала основою для формування системи багаторівневих туристичних маршрутів з метою всебічного ознайомлення туристів з різними аспектами матеріальної та духовної культури в умовах воєнного часу. Захист національної культурної та духовної спадщини також визнано одним із пріоритетів Стратегії національної безпеки України .

Збройні сили за кордоном давно навчилися заробляти на туристах. В Ізраїлі дохід від військового туризму становить 115 млн доларів на рік. У Німеччині ця цифра не виділяється із загального доходу від туризму, а залишається стабільною на рівні 2% від усіх наданих туристичних послуг (станом на 2006 р. - 256 млн євро на рік). У США ця цифра набагато скромніша - 45 млн доларів на рік. Однак ці гроші заробляються винятково на відвідуванні військових музеїв, найпопулярнішим з яких є Музей стратегічної авіації.

Розглянемо, які тури пропонують турфірми в Україні. На сьогодні туристичних і спеціалізованих компаній, що організують військові тури в Україні, небагато. Як правило, українські туроператори пропонують три види військових подорожей: наземні (катання на бронетехніці, бойові стрільби, відвідування музеїв), повітряні (польоти на військово-спортивній техніці, стрибки з парашутом), водні (військові) [37].

Найчастіше компанії пропонують комбіновані варіанти без поділу військового туру. Найпростіший сценарій туру включає відвідування військових об'єктів і музеїв у поєднанні з польовою кулінарією та військово-спортивними іграми. Якщо замовники подорожують разом з військовою технікою, то в Києві, наприклад, в оренду доступна не одна бойова розвідувально-дозорна машина. Обладнання було трансформовано для цивільного використання і не може стріляти, але фіксатори залишаються.

Компанія «Консул Тревел» вже кілька років працює в Україні, надаючи послуги військового туризму. Юридичний статус підприємства підтверджує співпрацю з такими структурами, як Служба безпеки України, Міністерство оборони України, Командування Сухопутних військ та Повітряних Сил України. Наземні програми проводяться на одному з полігонів: Деснянському (50 км від Києва), Ужгородському (20 км від Ужгорода) або Яворівському. Найцікавішим у супутній програмі є участь у стрільбах та керуванні танком, а також бойовими машинами піхоти. Любителі стрілецької зброї матимуть можливість постріляти зі снайперської гвинтівки, карабіна СКС, легендарних «Калашникова», «Нагана» та ін. Після проходження медогляду туристи можуть політати на діючих військових винищувачах і штурмовиках С-27УБ. , вертольоти Мі-29УБі, Л-39 та Мі-8. Усі вильоти здійснюються з аеродромів Міноборони поблизу міст Миргород, Умань та Івано-Франківськ [15].

Туроператор Voyage Organisation Group пропонує екстремальний тур на військовий тир. Комфортабельним транспортом їх вивозять на спеціальний полігон. Після прибуття військовий гід проведе детальний інструктаж, після чого туристи відправляться в тир і вже там матимуть чудову можливість постріляти з багатьох видів зброї: пістолета, автомата, гвинтівки, гвинтівки. , та інші. Весь тур триває близько трьох-чотирьох годин, залежно від чисельності учасників. Вартість туру залежить від обраного туристом пакету. Пакети коштують від 4331 до 6497 грн. У вартість входить: проїзд, спеціальний інструктаж, супровід персонального інструктора, користування зброєю та патронами за обраною програмою, страхівка, прохолодні напої після екскурсії.

Туроператор «Wonder&Holiday» пропонує різноманітні варіанти військових турів на секретні об'єкти, музей ракетних військ, прогулянки на БТР, бойових розвідувальних і патрульних машинах.

У клубі активного відпочинку «Зливний дощ» (м. Сколе Львівської області) любителям військового туризму пропонують за майже 8,5 тис. грн провести тиждень в умовах, схожих на військову службу, вивчити статут і військову підготовку.

У Чернівецькій області діє функціонуючий центр оздоровлення молоді, спорту і туризму «Кадниця», заснований 11 травня 2006 р. Свою назву він отримав від гори Кадниста, унікальна тим, що є майже ідеальним тренінгом, майданчиком для більшості видів активного відпочинку та військового туризму. На захід і південь від Каднистої немає поселень і хуторів. Гірські дороги пропонують практично необмежені можливості для організації та проведення військових турів на бронетранспортерах.

Громадська організація «Всеукраїнський військово-патріотичний центр-музей «Шампаньтранс» знаходиться в с. Шампань Звенигородського району Черкаської області. Музей задумано як панорамний музей радянської доби, щоб кожен відвідувач, міг відвідати відтворену партизанську базу, відчувати себе партизаном або відвідати реконструйоване село, відчувати себе воїном-афганцем, помацати військову техніку та покататися на полігоні, також можна постріляти холостими патронами з різних видів зброї: автомата, гвинтівки, кулемета Максим, ручного кулемета, танкового кулемета.

У с. Гукливий (Закарпаття) знаходиться єдиний в Україні військовий готель «Грінгоф», де проходила знаменита оборонна лінія Арпада. Укріплення склалися з двох потужних вузлів польової оборони на перевалах та шести вузлів довготривалої оборони, що «замикали» долину р. Латориці, залишки якої тут збереглися: 35 дотів, 95 дзотів, 8 ліній протитанкових споруд, 100 вогневих точок, 6 протитанкових трас, поля, насипи, лісове сміття. Лише на Закарпатті було 6 військових ліній, одна з них – лінія Гуняди, що проходила через хребет Вододільний і не лише Закарпатською, а й Львівською та Івано-Франківською

областями, а також лінія Св. Іштвана та Св. Ласло на Закарпатті, фортифікаційні споруди періоду Чехословаччини 1919-1938 рр. – Лінія Масарика та Лінія Бенеша.

Цікавим у Львові для любителів військових є CVIM – система воєнізованих ігор молоді – авторська програма Назара Думи, спрямована на систематизацію, науково-методичне обґрунтування та творчий пошук у сфері воєнізованих ігор та військово-спортивних змагань. Табори CVIM можна назвати справжньою школою мужності та вдосконалення. Програму табору насичено бойовими діями, які можуть бути як спланованими, так і абсолютно непередбачуваними. Згідно зі сценарним планом CVIM, Game Camp є військовою базою миротворців, звідки вирішуються різноманітні бойові завдання.

В Україні деякі туроператори пропонують своїм клієнтам схожі програми – організовують танкові тури, перестрілки, тури на міні-підводних човнах і воєнізовані дайвінги. В інтернеті можна легко знайти пропозиції не тільки покататися на танку, але і постріляти і навіть покататися на винищувачі. І, як видно з реклами, корпоративні клієнти можуть замовити цілі військово-польові бої для всієї команди.

Ці послуги досить дорогі – двогодинна поїздка на танку коштує 3000 доларів, а 7-хвилинний політ на винищувачі коштує 10 000 доларів. І за таке задоволення доводиться платити. Але більшість грошей потрапляє навіть не в кишені туроператорів (за даними «ВД», їхній дохід становить 10-15% від вартості військової програми), а певних військових чинів, які забезпечують реалізацію програми під виглядом святкових заходів на полігонах.

«Кількість компаній, які бажають працювати в сегменті військового туризму, з кожним роком зростає, а також зростає попит на послуги в стилі військового туризму», – зазначає начальник відділу конференц-сервісу та організації міжнародного туризму Олександр Гординський, – ми були б

зацікавлені в подальшому розвитку цього напрямку діяльності та його просуванні серед наших клієнтів». «Діє програма «Один день в армії», яка реалізується в окремій військовій частині, — розповідає Ганна Скібун, виконавчий директор департаменту підготовки команд та заходів компанії CORPORATEIFF, що спеціалізується на організації корпоративів. - Учасникам в ігровій формі надається можливість постріляти (з пневматичної та вогнепальної зброї), подолати командну смугу перешкод, отримати підготовку, орієнтування на місцевості та навички виживання в екстремальних умовах [6].

Проте, незважаючи на популярність «військового дозвілля», цей вид туризму не включено ні до переліку видів туристичних послуг, ні до Закону «Про туризм». Відповідно до законодавства, цивільним особам забороняється вільний доступ до військових частин Міністерства оборони України, а військові частини не мають права надавати комерційні послуги, для цього потрібен спеціальний дозвіл Міноборони.

У 2000 р. Міністерство оборони та держкомпанія "Укрспецекспорт" надали туристичній фірмі "Аларіс" право на легальне здійснення військового туризму. Тодішній директор цієї компанії Георгій Жоров в інтерв'ю різним українським ЗМІ ділився перспективами на майбутнє і не сумнівався, що найбільш закрита філія в країні буде приваблювати туристів. Усі програми було ретельно продумано, туристи могли пройти «курс молодих бійців» на діючих полігонах під керівництвом інструкторів в особі командного складу української армії. Частину прибутку цієї компанії планували направити на підтримку української армії, для чого створили торговий центр при Міноборони. Проте всі спроби знайти цю компанію були безуспішними. Однак офіційний сайт компанії все ще пропонує туристам політати на винищувачах і покататися на танку, і сайт, здається, час від часу оновлюється.

У Міноборони не змогли дати точної відповіді на запитання про причини припинення діяльності Alaris у сфері військового туризму. «Причин може бути дві: або виявлені грубі фінансові порушення в діяльності «Аларіс», або діяльність цієї компанії не принесла прибутку», — зазначає керівник прес-служби Міноборони України Андрій Лисенко. — А для цього підприємства було створено Туристичний центр при Міністерстві оборони, але оскільки він не приносив доходу, то центр закрили».

«Міністерство оборони не видає дозволів і не займається такою діяльністю, як військовий туризм, — каже Андрій Лисенко. — Так, такі заходи не можна проводити на військових полігонах. У кожній військовій частині є правоохоронець, який все контролює. Та й сам він не ризикне піти на злочин лише заради миттєвої наживи» .

Міністерство оборони не заперечує проти військового туризму, лише скаржиться, що потрібно визначити місця для туристичних поїздок. І головне, необхідно внести зміни в законодавчу базу, щоб Міноборони могло діяти у правовому полі. «Військовий туризм як ідея збільшення бюджету армії — хороша ідея. Це могло б допомогти, наприклад, наповнити спецфонд міністерства, а отримані кошти направити на будівництво житла для військових, оновлення техніки та озброєнь, — вважає Андрій Лисенко, — Але у нас для цього ще недосконала законодавча база».

Можна скористатися американським досвідом і почати з відкриття військових музеїв. Зазвичай, туди доставляють техніку, взятую з бойових складів, розташованих у військових таборах. В Україні його цілком можуть перетворити на музейні експонати та передати місцевим музеям. Міністерству оборони не довелося б витратити кошти на його зберігання чи утилізацію, а туристи могли б з ним знайомитися. Прогулянка полігоном на легкокерованому бронетранспортері з подоланням водних і наземних перешкод також може стати

напрямом військового туризму. Подібна практика є в багатьох країнах Заходу, в Україні є майже все для цього. Ця проблема вирішується лише тим, що конкретний прапорщик отримує хороший гонорар за ризик бути спійманим.

Україна має значну кількість пам'яток військової історії, більшість з яких є недоступними. У 2022 р. Україна піднялася з 23 на 15 місце серед країн з наймілітаризованішою економікою за Глобальним індексом мілітаризації.

Тож пропозиції військового туризму в Україні є. Найчастіше зустрічаються подібні пропозиції відвідати військовий музей або тир. Військові тури пропонують навіть не у всіх обласних центрах. Вважаємо за необхідне вдосконалювати продуктову пропозицію військового туризму та її популяризацію.

Ми бачимо, що людей, які цікавляться військовою тематикою, більше, ніж тих, хто брав участь у військових подорожах. Зважаючи на це, можна припустити, що комбіновані тури (наприклад, у поєднанні з історичним або гастрономічним туризмом) будуть набувати популярності. Крім того, велика увага світової спільноти до подій в Україні створить умови для значного попиту на туризм для іноземців у майбутньому. Щоб бути готовими до змін ринку, туроператорам варто заздалегідь подбати про розширення асортименту військового туризму переліком цікавих турів.

3.2. Перспективи та пріоритети розвитку вітчизняного військового туризму

Розвиток військового туризму в нашій країні має багато сильних сторін, найважливішою з яких є ресурси, за допомогою яких можна створити конкурентоспроможний туристичний продукт. Можливості для розвитку полягають у зростанні інтересу до цього виду активного туризму та його популяризації. З іншого боку, є слабкі сторони, зокрема недоступність об'єктів, брак фінансування та інвестицій, висока вартість турів. Небезпекою для розвитку

військового туризму в Україні є відсутність законодавчої політики, несприятливі норми податкової політики та недобросовісна підприємницька практика.

Багатьох туристів цікавлять місця і пам'ятки, пов'язані з різними трагедіями. Проте інтерес людей до трагічних подій цілком природний. Відвідини кладовищ, некрополів видатних діячів та місць історичних битв завжди були популярними. Можна згадати чимало об'єктів, цікавих протягом десятиліть і століть: Помпеї і Геркуланум, Аушвіц-Біркенау і Бухенвальд, Хіросіма та Чорнобиль.

Такий вид туризму називають «темним». Темний туризм (англ. dark tourism) – вид діяльності, істотною ознакою якого є відвідування місць, пов'язаних у минулому з певною трагедією, катастрофою, смертю, містикою, у поєднанні з елементами екстремального туризму. Термін «темний туризм» вперше з'явився в 1996 р. в *International Journal of Heritage Studies*, де його використали дослідники Дж. Леннон і М. Фолі з Каледонського університету (Великобританія). Концепція набула значної популярності після публікації монографії *Dark Tourism: The Attraction of Death and Disaster* (2001). Основними видами дарк-туризму є туризм катастроф, містичний туризм, некропольний і танато-туризм [37].

Заслуговує на увагу робота П. Стоуна (США) про спектр темного туризму (рівень «темряви»). Ця система дозволяє зрозуміти, чи підходить цей об'єкт для темного туризму. Автор виділяє різні місця темного туризму: від найтемніших – найбільш екстремальних туристичних заходів – до найсвітліших – місць більш комерційного характеру (основна мета – розважити туристів).

Україна має надзвичайно багату історію, пов'язану з великою кількістю об'єктів, цікавих поціновувачам темного туризму. Однією з найвідоміших є Чорнобильська зона відчуження. Люди завжди хотіли відвідати це місце, але особливо багато нелегальних відвідувачів з'явилося в 2007-2009 рр. після виходу

комп'ютерної гри «STALKER». Інтерес до цієї трагедії, особливо серед іноземців, ще більше зріс після виходу американо-британського серіалу «Чорнобиль» (2019). За даними Центру організаційно-технічного та інформаційного забезпечення зони відчуження (ДП «ЦОТІЗ»), у 2021 р. зону відвідали понад 73 тис. осіб, з них майже 34 тис. іноземців [2].

Крім того, Україна має значні ресурси для розвитку містичного туризму: Золочів, Підгорецький, Олеський (Львівська область), Соминське озеро (Волинська область), замок Паланок (Мукачево), гора Жевага (Одеська область), Надгробки (Запорізька область), Кременецький замок (Тернопільська обл.), Антонієві печери Іллінського Троїцького монастиря (Чернігівська обл.) та ін. Також варто згадати найвідоміші місця в Україні для розвитку некропольного туризму: Байкове кладовище (Київ) та с. Личаківське (Львів). Події на території України залишили нам багато пам'яток, пов'язаних із трагічними сторінками її історії. Найвідоміші об'єкти такого туризму – поле козацької битви під Берестечком, пам'ятник Героям Крут, Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили», Бабин Яр, Меморіальний музей тоталітарних режимів, Національний музей-пам'ятник жертвам окупаційного режиму «тюрма на Лонцького» тощо.

Окремо варто звернути увагу на подібний «темний» мілітаризм, метою якого є поїздка в місце, пов'язане з бойовими діями. Різниця між «військовим» і класичним «темним» туризмом полягає в тому, що перший заснований на відвідуванні місць активних бойових дій. Проте коли на території припиняються бойові дії, інколи залишається чимало пам'яток, завдяки чому територію можна використовувати для розвитку «темного» туризму. Розвиток «темного» туризму неминуче слідує за післявоєнною ситуацією. Загалом темний туризм залишається малодослідженим напрямком серед українських науковців. Водночас очевидно, що Україна має високий ресурсний потенціал для розвитку

цього виду туризму, і ми спостерігаємо збільшення туристичних потоків для відвідування об'єктів темного туризму .

Для успішного розвитку військового туризму необхідно враховувати зарубіжний досвід. Автор пропонує такі шляхи вдосконалення продукту військового туризму в Україні на основі досвіду інших країн:

1. Розробка державних програм розвитку військового туризму за участю Міністерства оборони України, оскільки це відомство має значні ресурси для розвитку цього виду туризму.

2. Розбудова та утримання об'єктів військово-туристичного інтересу. В Україні багато військової техніки та зброї радянських часів, що привертає увагу туристів з багатьох країн. Наприклад, у Польщі Осовецьку фортецю щороку відвідують понад 47 тис. туристів. Колишні радянські бункери, збудовані поблизу країни після 1945 р., нині відновлюються та використовуються як туристичні об'єкти [38].

3. Налагодження взаємодії між учасниками, задіяними у формуванні військово-туристичного продукту, спрощення бюрократичних дій.

4. Патріотичне виховання молоді засобами військового туризму, вдосконалення фізичної та військової підготовки.

5. Розширення пропозиції та покращення просування військових подорожей у різних напрямках.

6. Тільки в Європі діє 14 асоціацій військового туризму, штаб-квартира всесвітньої асоціації військового туризму знаходиться в Парижі. Створення асоціації військового туризму з використанням європейського досвіду для координації та сприяння розвитку цього напрямку в Україні.

7. Китай купує списані іноземні військові кораблі та перетворює їх на музеї. Відкриття в Україні цікавих військових музеїв, особливо на списаних військових кораблях (вдалий досвід Китаю).

8. Орієнтація на досвід Ізраїлю, використання військового туризму, проведення тренувань у міських умовах з використанням військової техніки, навчання мистецтву рукопашного бою та надання можливості відчувати себе офіцером спецназу з розміщенням відповідних приміщень. Умови, організовують стрибки з парашутом, бойовими машинами в екстремальних умовах, умовах і засідках.

9. Сьогодні багато туристів відвідують охоплені війною регіони, а деякі також відвідують зони бойових дій, такі як Ізраїль, Ліван, М'янма, Алжир, Колумбія та інші регіони. Під час Другої ліванської війни в 2006 р. Бейрут було заповнено туристами, які були змушені покинути місто після початку бойових дій. Багато туристів також покинули Кенію, Філіппіни та інші регіони через нестабільну ситуацію. Можна стверджувати, що продовження туризму в цих регіонах є «військовим туризмом», навіть незважаючи на відсутність туристичного доступу до зон бойових дій. Військові частини, розташовані в різних куточках світу і часом демонструють бойові дії, туристичні компанії навіть проводять екскурсії на місця реальних військових конфліктів. Також в Україні є території, де нині ведуться повномасштабні бойові дії, та тимчасово окуповані й постраждалі території. Для любителів екстриму та тих, хто хоче відчувати атмосферу війни, може бути наданий такий вид послуг [19].

10. Активне використання численних фортифікаційних споруд для створення військового туристичного продукту та формування попиту.

У підсумку, можна дійти висновку, що військовий туризм розвивається в різних країнах світу, користується попитом серед туристів, а також має великі перспективи розвитку. Досвід зарубіжних країн показує, що військовий туризм є прибутковим. При цьому повертаються не лише витрачені кошти, а й приходить усвідомлення історичної цінності культурної спадщини, що має просвітницький характер.

Після перемоги над російською воєнщиною при правильній комунікаційній політиці державної влади відкриваються великі можливості для розвитку військового туризму в Україні. З досвіду країн, які пережили війну ХХ ст., видно, що після закінчення військових дій частка туристів починає збільшуватися. Передусім, актуальними будуть маршрути, пов'язані з війною та знаковими місцями післявоєнного періоду, що викликають неабиякий інтерес у туристів і дозволяють побачити все особисто [39].

Для розвитку військового туризму в Україні після війни пропонуються такі заходи:

1. Створення за підтримки органів державної влади пам'ятників у м. Буча, Гостомельському військовому аеропорту, де знаходиться розбитий літак «Мрія» та інших, що стали символами війни.

2. Створення військових музеїв, які мають безпосередній вплив на туристів і відіграють важливу роль у встановленні прямого зв'язку з минулим шляхом збереження історичних ресурсів і спогадів про минуле для майбутніх поколінь.

3. Розроблення туристичних маршрутів, щоб місцеві та іноземні туристи могли побачити, що відбувається в зоні бойових дій.

4. Забезпечення транспортної доступності меморіалів, військових музеїв, оскільки транспортна інфраструктура, стан доріг, відповідна частота автобусного та залізничного сполучення між місцями їх розташування є одними з вирішальних чинників розвитку військового туризму.

5. Залучення великих туристичних компаній до створення спеціальних туристичних зон або маршрутів шляхом зниження окремих видів податків, маркетингової підтримки. Це створить робочі місця та сприятиме розвитку туристичної сфери.

6. Розроблення та впровадження галузевих стандартів надання військово-туристичних послуг, що сприятиме інтенсивному розвитку туризму.

На думку автора, реалізація цих заходів сприятиме розвитку військового туризму в Україні та збільшенню туристичних потоків у післявоєнний період.

Коли людина уявляє відпустку, на думку спадають сонячні пляжі та безтурботний відпочинок. Однак подорожі не завжди приносять задоволення. Іноді зовсім навпаки. Visit Ukraine підтверджує цю ідею та починає роботу над впровадженням темного туризму в Україні. До співпраці планується залучити екскурсоводів і гідів, щоб у майбутньому туристи з усіх куточків світу могли на власні очі побачити, що відбувалося у зруйнованих містах України, назви яких відомі всьому світу [33].

Поштовхом до розвитку турів такими містами стали візити до Бучі, Ірпеня та інших постраждалих міст Київської області світових лідерів, зокрема президента Франції та канцлера Німеччини, прем'єр-міністрів Фінляндії та Італії, європейських чиновників. Окрім політичних делегацій та зірок, Київську область та інші міста щодня відвідують сотні журналістів, меценатів та репортерів.

«Ми зрозуміли, що небайдужі люди мають потребу побачити шрами війни на власні очі. Щоб донести до світу правду, показати людям, яку ціну наша країна платить за незалежність, у деяких авторів виникла ідея розробити тури. відважних міст, і ми приєднуємось до цієї ідеї. Це історія на наших очах, меморіал просто неба. Колись поля Другої Світової війни стали місцем паломництва туристів. Потім – Чорнобиль. Те, що сьогодні відбувається в Україні – це наша реальність. Ми маємо інформувати світову спільноту про трагічні події, які, на жаль, відбулися в цивілізованому світі XXI століття», – зазначив Антон Тараненко, генеральний директор Visit Ukraine.

На першому етапі планується об'єднати на єдиному сайті тури, що вже пропонують автори та туроператори, які бажають співпрацювати з Visit Ukraine. При цьому маршрути деокупованими містами узгоджуються з фахівцями з

пам'яті, щоб мінімізувати втручання в особистий простір жителів постраждалих міст і врахувати всі етичні аспекти. Весь прибуток від продажу турів йде на користь українських біженців.

Поки розвивається концепція відважних міст, активно відроджується і туризм класичними українськими пам'ятками. На сайті Visit Ukraine бажаючі вже можуть замовляти екскурсійні тури до Києва, Львова, Одеси та Чернівців або планувати відпочинок у Карпатах. Тури найбільшими містами України також включають місця, пов'язані з війною Росії проти України. Наприклад, у самому центрі гості Києва можуть побачити виставку розбитої російської техніки та спуститися на одну з найкрасивіших станцій метро, що служила укриттям від ракетних ударів[9].

Військовий туризм – це те, на чому Україна може не тільки заробити, а й стати відомою, адже іноземці завжди цікавилися радянською військовою технікою. Вони люблять фотографуватися в радянській формі і не тільки зацікавлено розглядають зброю минулого (більшість якої знаходиться на відповідних складах), а й хочуть з неї постріляти. Україна – країна з багатьма пам'ятками військової історії, більшість з яких є недоступними. Україна, яка входить до топ-20 країн з найбільшою мілітаризованою економікою за Глобальним індексом мілітаризації, поступається арміям своїх сусідів за рівнем підготовки, рівнем технічної готовності озброєння та соціальних стандартів. Тому цілком логічно постає питання: «Де, як не в Україні, розвивати військовий туризм?». Для підтвердження перспективності розвитку військового туризму в Україні автор пропонує тур «Зміцнення України», маршрут якого наступний: Київ – Коростень – Житомир – Бердичів - Вінниця - Немирів - Умань - Первомайськ - Одеса - Очаків. Враховуючи географічне розташування міст, особливо Одеси та Очакова, можна запропонувати комбіновані тури: військова

тематика поєднується з морським відпочинком. Це дозволить після перемоги представити приморські регіони України в новому амплуа.

У сучасних умовах надзвичайно важливо почати створювати подібні туристичні тури та програми, щоб люди зрозуміли, що сталося, і на власні очі побачили всі наслідки вторгнення ворога в Україну. Так, Державне агентство розвитку туризму анонсувало встановлення меморіальних маршрутів: частину знищених окупантами об'єктів збережуть для історії, щоб показати, які злочини вчинила країна-агресор в Україні. Мери міст також відновлять інфраструктуру таким чином, щоб деякі місця залишилися недоторканими. Однак, не всі види туризму будуть доступними. Так, в Україні про пляжний туризм в Україні потрібно забути хоча б на певний час. Адже на півдні країни триває розмінування.

Ідея військового туризму полягає в тому, щоб зібрати якомога більше інформації про різні епохи історії. До військового туризму відносяться замки та пов'язані з ними військові дії, а також фортеці, місця знаменитих битв, ДЗОТи, ДОТи, окопи, залишки техніки, основні оборонні рубежі Першої та Другої світових війн, музеї зброї, бойова танкова техніка, місця поховання загиблих воїнів та ін.

Військовий туризм на території України може бути актуальним ще й для того, щоб на власні очі побачити звірства окупантів у Маріуполі, Бучі, Бородянці, Ірпені, Харкові, Ізюмі та інших містах і селах, а також для того, щоб вшанувати окремі локації України, як от: смт Гостомель і с. Мощун (Київщина), с. Чорнобаївка (Херсонщина), мм. Охтирка та Тростянець (Сумщина), Чернігів, героїчні Соледар і Бахмут (Донеччина), острів Зміїний, що є унікальними символами української військової слави.

ВИСНОВКИ

У результаті опрацювання значної кількості джерел і літератури з досліджуваної теми автор дійшов наступних висновків.

У сучасних умовах військовий туризм є тим видом туризму, що у майбутньому має привернути увагу значного числа вітчизняних та іноземних туристів. Зазначено, що військовий туризм, метою якого є відвідування місць, пов'язаних з військовими подіями, має в Україні значну ресурсну базу.

Визначення та структуризація основних підвидів військового туризму підтверджує той факт, що найперспективнішим післявоєнним розвитком може бути розвиток військово-історичного туризму на основі відвідування оборонних споруд, меморіальних місць, музеїв, місць битв, масових поховань та ін. Про це свідчить збільшення вищевказаних об'єктів під час бойових дій на території країни.

Виявлено тенденції розвитку військового, передусім військово-історичного туризму на території України, про що свідчить інтерес світової спільноти до подій в Україні та постійна матеріальна та моральна підтримка з-за кордону. Для успішної реалізації цього виду туризму перед українським суспільством і державою стоїть завдання поінформувати про нього якомога більше потенційних туристів. З метою завоювання престижу військовий туризм має стати засобом ознайомлення з військово-історичною спадщиною народу та держави, що слугуватиме засобом патріотичного виховання майбутніх поколінь. Військовий туризм в Україні може і повинен стати джерелом поповнення державного та місцевих бюджетів та одним із джерел фінансування розвитку туризму та економіки країни в цілому.

Обґрунтовано та сформульовано основні аспекти розвитку військового туризму після закінчення російсько-української війни, що мають бути пов'язані зі створенням пам'ятних об'єктів, пам'ятних маршрутів, пам'ятників, музеїв, меморіалів. Невід'ємною складовою такого туризму має бути проведення на базі

зазначених об'єктів заходів, пов'язаних з військовими подіями та пам'ятними датами, метою яких має бути патріотичне виховання молоді та дорослих.

За кордоном військовий туризм продовжує набирати обертів, але в Україні, маючи більш ніж достатню ресурсну базу, він все ще залишається малорозвиненим. Це відповідно створює певні проблеми – непомірні ціни для пересічної людини та низький рівень просування.

Сьогодні актуальною є тема підтримки армії. Тобто допомагати армії та підтримувати військових стало не лише корисно, а й морально. Українці все частіше почали звертатися до збройових магазинів, щоб захистити свою родину, але користуватися ними все одно потрібно вміти, і базові навички виживання не завадять. Усе це та інше могли б забезпечити туроператори внутрішнього туризму у співпраці з відповідними структурами Міноборони, Нацгвардії та інших силових інституцій. Проте інтересу до такого виду туризму влада поки не виявляє.

Військовий туризм в Україні може і повинен стати джерелом поповнення державного та місцевих бюджетів, одним із джерел фінансування армії та завоювання її престижу (наприклад, престиж армії в Естонії настільки високий, що претенденти на військову службу змагаються 6-7 осіб на місце), засіб загальнодоступного і повноцінного відпочинку, а також засіб ознайомлення з військово-історичною спадщиною народу і держави, що має слугувати, насамперед, засобом для патріотичне виховання молоді .

Проблемою залишається відсутність організації, яка б контролювала якість послуг і безпеку у сфері військового туризму. Для цього необхідно розробити та впровадити галузеві стандарти надання послуг у військовому туризмі. Впровадження відповідних стандартів сприятиме більш інтенсивному розвитку туристичної сфери в цілому та її складової – військово-патріотичного туризму. Розвиток останнього особливо важливий, оскільки необхідно розвивати принципи безпеки та якості обслуговування.

На сьогодні поняття військового туризму та його місце в системі туризму вивчено недостатньо. Це пояснюється тим, що військовий туризм є новим напрямом у туризмі та малодоступним для широких верств населення. Військовий туризм розглядається як складова спеціалізованого туризму, а саме пізнавального, екстремального, пригодницького та розважального туризму. Існують різні наукові погляди на його місце у світовій та національній системі класифікації видів туризму. На основі аналізу наукових дискусій та вже запропонованих критеріїв ідентифікації туризму пропонується розуміти військовий туризм як один із видів туризму, що передбачає відвідування історичних та сучасних військових меморіалів, установ, місць і приваблює туристів до реалій сучасного військового життя та побуту, участі в окремих військових подіях чи їх історичних реконструкціях тощо. Охарактеризовано основні мотиви туристів, а також охарактеризовано відвідувачів, які віддають перевагу турам військового характеру. Також запропоновано класифікацію підвидів військового туризму: військово-історичний туризм; військовий туризм; військово-подієвий туризм та ін. Серед завдань військового туризму виділено, передусім, його значення для патріотичного виховання молоді, особливо в сучасних умовах, коли героїзм і волелюбність предків оживають в українських воїнах, які боронять країну від російської агресії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

1. Барвінок Н. В. (2022) Перспективи розвитку воєнного туризму на території України після закінчення російсько-української війни. Актуальні проблеми розвитку економіки регіону. Вип. 18(2). С. 206-217.
2. Беднарський В. Д. Екстремальний туризм: тенденції розвитку. Сучасні форми й види туризму. 2021. С.873-874.
3. Ващенко Я. Л. Проблема реалізації національної музейної політики на тимчасово непідконтрольних Україні територіях. Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення»; м. Київ, 12 листопада 2015 р. К.: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 33.
4. Винниченко І. Чому не можна ввійти до «Хегевальда». Урядовий кур'єр. 2013. № 29. С. 11.
5. Винниченко І. Чим завинив воєнний туризм. Економічна газета. 2013. 22 липня. С. 4.
6. Винниченко І. І., Рудніченко Ю. А. Воєнний туризм в Україні: умови та перспективи розвитку. Географія та туризм. 2016. Вип. 35. С. 71-79.
7. Вислободська Г. П. Основні аспекти аналізу кон'юнктури ринку туристичних послуг. Вдосконалення фінансово-кредитного механізму забезпечення інноваційного розвитку економіки: Збірник тез Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції. Частина 2. Дубляни, 2020, С.142-144.
8. Війна в Україні – яким буде туризм в країні після завершення бойових дій. URL: <https://travel.rbc.ua/ukr/show/mesta-geroicheskoy-slavyizmenitsya-turizm-1650880560.html>
9. Військовий туризм: все, що треба знати про відпочинок із автоматом. ТСН. URL:<https://tsn.ua/tourism/viyskoviy-turizm-vse-scho-trebaznati-pro-vidpochinok-iz-avtomatom-353384.html> (дата звернення 28.04.2022).

10. Голод А. П. Безпека туризму як об'єкт регіональних економічних досліджень. Інноваційна економіка, 4'2014 (53). Науково-виробничий журнал. С.190-194.
11. Горб К., Крутякова Ю. Нові перспективи розвитку військового туризму в Україні. Матеріали XIV Міжнародної наукової конференції «Географія, економіка і туризм: національний та міжнародний досвід» (м. Львів, 9 жовтня 2020 р.). Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2020. С. 87-90.
12. Гуржій О., Пилявець О. Сучасна воєнно-історична та воєнна термінологія: проблемні питання. Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей, 12. 2009. С. 19–24.
13. Дребчинська А. В. Розвиток активного туризму в Україні. Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Сучасні тенденції розвитку туризму». Частина II. Миколаїв: ВП «МФ КНУКІМ». С. 112-115.
14. Дутчак С., Дутчак М. Деякі аспекти виділення сегментів спеціалізованого туризму та їх стан на території Чернівецької області//Туристично-краєзнавчі дослідження, 2. 1999. С. 123-136.
15. Заячківська Г. А., Сікула А. О. Військовий туризм як один з перспективних напрямків післявоєнного розвитку туризму в Україні. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні напрями розвитку економіки, підприємництва, технологій та їх правового забезпечення» (м. Львів, 1-2 червня 2022 р.). Львів: Видавництво ЛТЕУ, 2022. 528 с.
16. Каднічанський Д. Історична спадщина УПА і туризм. Географія і туризм: європейський досвід. 2009. С. 63-66.
17. Каднічанський Д., Каднічанська Н. Мілітарний туризм: проблематика термінології та класифікації // Географія, економіка і туризм: національний та міжнародний досвід: матеріали XIV Міжнародної наукової конференції.(Львів, 9 жовтня 2020 р.). Львів, 2020. С. 132- 138.
18. Кириченко С. Подорожі та війна: якою буде туристична індустрія після перемоги. URL: www.epravda.com.ua/columns/2022/07/21/689436.
19. Кіптенко В. Менеджмент туризму. Київ: Знання. 2010. 412 с.

20. Кляп М. П., Шандор Ф. Ф. Сучасні різновиди туризму. Знання. 2011. Київ. 304 с.
21. Ковешніков В. С., Ліфіренко О. С., Стукальська Н. М. Інноваційні види туризму. Інвестиції: практика та досвід. Економічна наука 4. 2016. С. 87-94.
22. Корнілова Н., Скупенко К. Військово-патріотичні тури – сучасний напрямок внутрішнього туризму. Матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції «Туристичний та готельно-ресторанний бізнес в Україні: проблеми розвитку та регулювання», 21–22 березня 2019 року, м. Черкаси: у 2-х томах. Черкаси: ЧДТУ. 2019.С. 68-71.
23. Кукліна Т. С., Цвілій С. М., Журавльова С. М. Загальні тенденції розвитку світового туризму: від коронавірусу до військової агресії. Підприємництво та інновації. Науковий журнал. К.: ПВНЗ «МУФ» ; Одеса: ВД «Гельветика», 2022. Вип. 23. С. 12-15.
24. Кушнар'ов В., Поліщук О. Мілітарі-туризм як інноваційний напрямок екстримального та пізнавально-розважального туризму. Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. 2018. С.107– 118.
25. Любіцева О. О., Бабарицька В. К. Туризмознавство: вступ до фаху. Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». 2008. Київ. 294 с.
26. Маджумдар К., Гончарова К. Повстати з руїн. Які країни після війни стали популярними у туристів? // РБК-Україна. 2022. URL: www.rbc.ua/ukr/travel/-1647724135.html.
27. Мельник А. Нестандартні види туризму. Особливості функціонування військового туризму. Краєзнавство, географія, туризм. 2011 С. 3-5.
28. Пазенюк В.С. Туризмологія: концептуальні засади території туризму: науково-навчальне видання. – К.: КУТЕП, 2008. 464 с.
29. Перспективи розвитку туризму в Україні та світі. Управління, технології, моделі: колективна монографія. Видання п'яте, за наук. ред. проф. Матвійчук Л.Ю. ІВВ Луцького НТУ. 2019. Луцьк. 308 с.
30. Поліщук О. В. Особливості та складові мілітарі-туризму. Характеристика військово-пригодницького туризму та військово-історичних реконструкцій

- бойових дій та фестивалей. Туризм і рекреація – туристичний ринок, його сучасний стан і прогноз розвитку. 2014. С. 18-26.
31. Рахман М. С., Оніщенко В. С. Аналіз кон'юнктури ринку міжнародних туристичних послуг України. Приазовський економічний вісник. 2018. Випуск 5(10). С. 34-39.
  32. Рябова С. Военный туризм в Украине: бои без правил http://ukrtourism.com/travel_in_ua/28-7-2007_15-27_52_1.html.
  33. Сайт милитарі-готеля Грингоф URL: <https://grun-hof-militraysadyba-hotel-huklyvuu.hotelmix.com.ua/> (дата звернення 16.04.2022).
  34. Сайт молодіжного оздоровительного спортивно-туристического функціонального центра «Садниста» URL: <https://sadmysta.com.ua/> (дата звернення 17.04.2022).
  35. Сайт общественной организации «Всеукраинский военно-патриотический центр-музей «Шампаньтранс» URL: <http://military-tour.com/> (дата звернення 18.04.2022).
  36. Сайт СВІМ URL: <http://www.svim.com.ua/> (дата звернення 16.04.2022).
  37. Сайт туроператора Voyage Organization Group URL: <http://www.vog.com.ua/> (дата обращения 28.04.2022).
  38. Сайт туроператора Wonder&Holiday URL: <https://wondersholidays.com/uk/> (дата звернення 22.04.2022).
  39. Семенова М. Аналіз змін до Закону України «Про туризм» з огляду на сучасний досвід країн ЄС. Support for entrepreneurship and innovation economy in the EU, Latvia and Ukraine law: II International Intersectoral Conference, 24 May 2019. – Riga : Baltic International Academy, 2019. P. 105–111.
  40. Туризм під час війни 2022. URL: https://zaxid.net/turizm_pid_chas_viyini_2022_fakti_vid_turistichnih_firm_lvova_n_1542665.
  41. Федорченко А. В. Роль маркетингу та маркетингових досліджень в системі управління підприємством. Економічний вісник НТУУ «КПІ»: Зб. наук. праць. 2008. С. 304 – 309

42. Циватый В.Г. Историко-культурный туризм и туристическая дипломатия как глобальная технология культурной индустрии: институциональный и региональный дискурсы. Историко-культурный туризм: український та світовий досвід: Зб. матеріалів Міжнародної наукової конференції. К.: «Фоліант», 2019. С. 9–14.
43. Шерешева М. Індустрія туризму: наслідки пандемії і умови розвитку. Рекреація і туризм. 2020. № 2(6). С. 30–45
44. Шульга М. Освоєння особистістю соціокультурного простору життя через туризм. Соціальний ареал життя особистості. К.: Ін-т соціології НАН України, 2005. С. 196– 208.
45. Як туристична галузь країни працює під час війни та як зміниться після її завершення. ДАРТ. URL: www.tourism.gov.ua/blog/yak-turistichna-galuz-krayini-pracyuie-pid-chas-viynita-yak-zminitsya-pislya-yiyi-zavershennya.
46. Eade, J., Katić, M. (Eds.). Military Pilgrimage and Battlefield Tourism: Commemorating the Dead (Routledge Studies in Pilgrimage, Religious Travel and Tourism). 1st Edition. 2017.
47. Hao G. The development of military tourist resources. progress in geography 16(4). 2017. С. 75-81.
48. Hrusovsky, M., Noeres, K. Military Tourism. The Long Tail of Tourism: Holiday Niches and their Impact on Mainstream Tourism. Wiesbaden. 2011. Gabler. pp.87-94.
49. Ratnayake, I., Napugoda, M. Tourism Under Military: A Critique on Land Utilization and Tourism in Postwar Sri Lanka. Sabaragamuwa University Journal. 2016. 18-35.
50. Smith, V. L. War and tourism: An American ethnography. Annals of Tourism Research, 25 (1). 1998. С. 202-227.
51. Venter, D. Examining military heritage tourism as a niche tourism market in the South African context. African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure, Volume, 6 (1). 2017.

52. Weaver, A. Tourism and the military: Pleasure and the War Economy. *Annals of Tourism Research*. 2011. 672-689
53. Zwigenberg, R. The Atomic City: Military Tourism and Urban Identity in Postwar Hiroshima. *American Quarterly*. Johns Hopkins University Press, 68 (3). 2016. C. 617-642.